

Розділ 10. РУХ ОПОРУ ЯК ЧАСТИНА РАДЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Олег Бажан

§ 1. Динаміка та масштаби Руху опору

Період хрущовської «відлиги» позначився на усіх сферах суспільно-політичного та культурного життя Української РСР. Зростанню національної свідомості, вихованню політичної культури значною мірою сприяли позитивні зміни в духовній сфері спричинені курсом нового керівництва КПРС на лібералізацію внутрішньої політики. Відхід від сталінізму призвів до зменшення тотального контролю над усіма сферами життя, послаблення цензури, припинення кампаній боротьби проти націоналізму, розширення рамок для творчої та наукової діяльності, зростання кількості нових наукових центрів, громадських організацій, творчих спілок. В умовах «відлиги» чи не вперше в історії України радянського періоду було окреслено, хоча і в декларативній формі питання про необхідність забезпечення прав людини як необхідної умови подальшого суспільного розвитку. У відповідності з постановою Секретаріату ЦК КПУ від 4 березня 1963 р. була видана українською мовою «Загальна декларація прав людини».

Реформи М. Хрущова, які не зачіпали фундамент тоталітарної системи, породжували протестні настрої навіть серед осіб, лояльних щодо марксистсько-ленінської ідеології. Завдання боротися за поглиблення та подальший розвиток процесу десталінізації радянського суспільства, ствердження «чистоти» марксистсько-ленінської ідеології ставили перед собою нелегальні організації, які діяли на території України на початку 1960-х років: «Демократичний союз соціалістів» (Одеська область), «Ленінська комуністична партія Радянського Союзу» (Харків), «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» (Луганськ) та інші.

Непослідовність і обмеженість процесу десталінізації в СРСР у цілому і в Україні зокрема обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства. Коригуючи політичну доктрину держави, новий лідер країни не збирався відступати від випробуваного методу правління за допомогою терору та примусу. У прагненні зберегти за собою всю повноту влади і забезпечити непорушність ідеологічної основи радянського політичного ладу, Хрущов інколи повертався до терористичних методів. Проте терор як політика залякування та придушення політичних опонентів насильницькими засобами у хрущовську «відлигу» набув лібералізованих форм і застосовувався більш селективно та індивідуалізовано. Рецидиви терору давалися взнаки протягом усього «хрущовського десятиліття», простежувалися як у

внутрішній, так і зовнішній політиці радянської держави. Перегляд установлених цінностей, критичний аналіз минулого, реабілітація жертв політичного терору у процесі десталінізації зовсім не означали, що група вищих функціонерів і вождів комуністичної партії змінила своє ставлення до інакості як суспільно-політичного явища в житті радянського суспільства. Правляча верхівка на чолі з М. Хрущовим, так само як і Й. Сталін, розглядала різні прояви опозиції як смертельну загрозу пануючому режимові.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС керівництвом СРСР були прийняті рішення, які не просто відрізали шлях до плюралізму думок і поглядів, а й спрямовували партійні організації, силові структури на будь-яку протидію опозиційним настроям серед різних верств населення. Обговорення листа ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів» у нижчих партійних осередках вилилось у гучну ідеологічну кампанію, під час якої зводилися нанівець позитивні здобутки, досягнуті в процесі десталінізації країни, робилися реальні спроби реанімації теорії і практики сталінізму. Хиткість і незавершеність демократичних перетворень, спричинили в країні крутий поворот до неосталінізму. Мінливість політичного курсу серед перших відчула інтелігенція, яка після коротко тривалого «шумування» була знову затиснута в ідеологічні лещата. Невипадково численні представники наукової та творчої інтелігенції у середині 1960-х років зайняли тверду неконформістську позицію щодо режиму і склали ядро різноманітних підпільних організацій та груп. Розчарування у політиці влади спостерігалось серед робітників та селян, невдоволення яких підсилювалось складною економічною ситуацією в країні, явними прорахунками керівництва КПРС в соціальній та економічній сферах. Навіть косметичні спроби реформування політичної системи партноменклатура та адміністративний апарат сприйняли як загрозу власному існуванню і почали готувати змову проти М. Хрущова. До того ж крах соціальних і економічних реформ негативно позначився на авторитеті М. Хрущова і викликав невдоволення серед найширших кіл суспільства. Зміна М. Хрущова на тлі суспільного невдоволення на певний хоча і досить нетривалий час, стабілізувало обстановку. Голова КДБ при РМ СРСР В. Семичастний інформував президію ЦК КПРС про те, що в 1965 р. у порівнянні з 1964 р. число осіб, які займалися виготовленням критичних матеріалів про соціально-економічне життя в СРСР зменшилось більше ніж в 2 рази¹.

Певні надії на покращення добробуту громадян вселяла економічна реформа 1965 року в СРСР, яка була націлена на подолання притаманних для радянської моделі економіки (неефективне використання виробничих фондів, диспропорції у розвитку галузей господарства, низька ефективність сільського господарства тощо). Заходи спрямовані на посилення економічного

¹ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 6. Спр. 30. Арк. 2.

стимулювання і підвищення матеріальної зацікавленості трудових колективів, на розвиток матеріальної і соціальної бази села призвели у другій половині 1960-х років до помітних позитивних результатів. Проте економічні перетворення здійснювані в рамках командно-адміністративної системи на початку 1970-х рр. пішли на спад. У кінці 1960-х рр. спостерігається новий сплеск невдоволення населення, пов'язаний з житловою проблемою, дефіцитом продуктів харчування, промислових товарів, порушення принципів матеріального стимулювання праці. Внаслідок серйозних недоліків в організації виробничого процесу, неухважного ставлення керівників підприємств до запитів і потреб працівників фабрик і заводів лише за період січень-жовтень 1967 року у республіці мало місце 8 випадків відмови від роботи, в яких приймало участь 435 осіб. Факти протесту робітників спостерігалися в Миколаївському автопарку, на Рівненському льонокомбінаті, Київському заводі «Реле і автоматика», Харківському заводі «Електромашина»². 7 березня 1968 р. на Черкаському комбінаті шовкових тканин відмовились від роботи близько 400 жінок ткацького цеху³.

Подібні акції мали місце на інших промислових підприємствах України. Питання «Про факти колективної відмови на деяких підприємствах країни» розглянув Секретаріат ЦК КПРС 7 січня 1970 року. У підготовлених документах зазначалося, що факти колективної відмови від роботи мали місце в 20 виробничих колективах, причому переважна більшість з них — 11 відбулися в Україні. Порушення принципів матеріального стимулювання, відсутність належних виробничих і побутових умов стали причиною відмови від роботи 35 робітників Харківського шкіряного заводу № 7. На шахті тресту «Терновська» тресту «Павлоградвугілля» (Дніпропетровська обл.) з невдоволенням був зустрінутий наказ міністра вугільної промисловості УРСР про організацію роботи в один з вихідних днів. 10 робітників цієї шахти відмовились виконати цей наказ і 24 серпня 1969 р. не вийшли на роботу. 21 березня 1969 р. робітники двох змін Київського житло будівельного комбінату № 3 відмовилися вийти на роботу, мотивуючи свої протестні дії низькою зарплатою, важкими умовами праці, порушенням вимог техніки безпеки.

Якщо в 1960-х — першій половині 1970-х рр. йшлося в основному про окремі факти колективних відмов від роботи, то наприкінці 1970-х рр. партійний ареопаг був дуже стурбований активізацією в СРСР страйкового руху про що наголошувалось на засідання політбюро ЦК КПРС 31 липня 1979 р. при розгляді питання «Про страйки в трудових колективах ряду регіонів країни»⁴. На тлі страйкового руху 1960–1980-х рр. в Україні виникло ряд нелегальних організацій та груп, які головну мету своєї діяльності

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3106. Арк. 55.

³ Там само. Оп. 1. Спр. 2056. Арк. 151.

⁴ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 9. Спр. 1. Арк. 1.

вбачали в боротьбі за поліпшення добробуту трудівників міста і села. Серед них: «Вісник свободи України» (1963 р., м. Херсон), «Підпільний центр «Свобода» (1962 р., м. Костянтинівка Донецької обл.), «Партія народних комуністів» (1968 р., м. Донецьк–Ленінград). Прорахунки у галузі соціально-економічної політики правлячого режиму, невдоволення своїм матеріальним становищем різних соціальних груп, у першу чергу робітників та селян, стали підґрунтям для посилення протестних настроїв серед жителів республіки, істотним фактором для формування ідеології дисидентства в УРСР. На зростаючу соціальну напруженість і потенціал протесту в українському соціумі звертав увагу перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, який у своєму щоденнику від 9 січня 1972 р. записав: «У республіці в 1971 році зафіксовано понад 100 випадків поширення листівок ворожого змісту. На адресу радянських, партійних органів надійшло 1000 анонімних листів антирадянського, наклепницького та погрозного характеру. Більше листів і листівок злісних, антирадянських, в яких є напади на керівництво партії, афішуються порушення законності й Конституції... Ми провели розшук анонімників, пояснювальних листівок, але що це дасть? Адже це не головне. Виявили 80 осіб, які виготовляли і поширювали листівки, 221 автора анонімних листів, 24 особи заарештовано и притягнуто до кримінальної відповідальності. А у цілому дуже складна обстановка»⁵.

Не менш важливим чинником, який впливав на активізацію руху опору в УРСР 1960–1980-х роках стала проведення національної політики КПРС, що набувала рік у рік більш шовіністичного забарвлення. Після прийняття XXII з'їздом КПРС Програми (1961 р.), яка проголосила курс на поступове і неухильне стирання в СРСР національних відмінностей, прикриваючись гаслами «соціалістичного інтернаціоналізму» вище політичне керівництво країни стало здійснювати на практиці політику русифікації. Втілення в життя владними структурами законодавчих норм та конкретних заходів за для штучного звуження сфери вжитку української мови та мовно-культурної асиміляції українського етносу викликало несприйняття і спротив національно свідомої частини населення республіки.

Русифікаторські тенденції в освітянській та видавничій сферах посилили громадський рух на захист історичних та духовних цінностей українського народу. Про зростання радикальних настроїв у суспільстві у зв'язку з набуттям чинності «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959 р.) свідчать аналітичні довідки КДБ при РМ УРСР того періоду. В одному з інформаційних листів на адресу вищого політичного керівництва України голова КДБ В. Нікітченко повідомляв: «Якщо раніше окремі представники інтелігенції вбачали у різних випадках зневажливе ставлення до питань

⁵ Шелест П. *«Справжній суд попереду»*. Заг. редакція та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011. С. 555–556.

розвитку української мови, відносили це за рахунок неправильних дій місцевих установ котрі, на їхню думку, по інерції продовжували вести характерну для періоду культу особи «лінію уніфікації націй і мов», то після прийняття «Закону про школу» вони стали оцінювати це як офіційне утвердження «сталінського курсу русифікації»... Такі настрої стали знаходити відображення в поширюваних у рукописах творів, де в формі алегорії або відкрито говориться про витіснення української мови й звучать заклики до її захисту»⁶. Крім того упродовж 1961–1964 рр. органами КДБ при РМ УРСР були викриті та профілактовані групи з числа молоді й інтелігенції Києва, Дніпропетровська, Львова, Івано-Франківська, основою виникнення котрих були сумніви у правильності національної політики КПРС в Україні, а у практичній діяльності — утвердження серед оточення думки про необхідність протидіяти здійснюваній русифікації України. У статуті викритої в Дніпропетровську у 1963 р. нелегальної молодіжної групи, куди входили студенти місцевого держуніверситету, медичного і гірничого інститутів вказувалося: «Незважаючи на всі переваги та прогресивність нашої соціалістичної системи, вирішення національного питання у нас, на Україні, не можна принаймні назвати повністю задовільним. Справа в тому, що хоча після значного періоду ігнорування української культури, мови і т.д. компартія змінила свою позицію у цьому питанні та в ряді рішень спробувала втілити його в життя, але резолюції формально українізованих центральних органів України розбивались і розбиваються об байдужість, опір русифікованого бюрократизму на місцях. Перед усією прогресивною, національно-свідомою громадськістю стоїть завдання — пересилити цей спротив, бо він гальмує наш культурно-національний прогрес. Або Україна стане жертвою русифікації, або рушить шляхом розвитку своєї національної культури, мови й т.д. щоб внести відповідний вклад у скарбницю світової культури. Історія ставить таку альтернативу, і середнього шляху бути не може»⁷.

Сподівання змін на краще у мовній політиці в УРСР вітчизняна інтелігенція пов'язувала з усуненням із політичного Олімпу М. Хрущова. Після жовтневого пленуму (1964 р.) ЦК КПРС серед значної її частини спостерігалось намагання винести питання про розвиток української мови на обговорення партійних органів та прагнення домогтися відміни 9-го пункту Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». В одному із донесень структурних підрозділів держбезпеки повідомлялося: «Переважна більшість осіб, відома органам КДБ як невдоволені національною політикою на Україні, в приватних бесідах висловлює думку, що питання про покращення розвитку української мови й культури можна вирішити тільки у контакті з партійними органами. В зв'язку з цим висловлюється невдоволення деякими публічними

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. (1968). Пор. 2. Арк. 264–276.

⁷ Там само.

виступами письменників Дзюби та Шумила, котрі, на їх думку, інколи мають провокаційний характер і заважають створенню нормальної обстановки у творчих організаціях»⁸. За даними радянських спецслужб наприкінці жовтня 1964 р. членами Спілки письменників України на адресу ЦК КПРС планувалося відправити ряд відкритих листів з метою привернути увагу Кремля до «існуючих перегинів ленінської національної політики на Україні»⁹. У творчих колах, студентських аудиторіях знову набувала актуальності дискусія з національного питання в Україні, зростав інтерес до вивчення політики коренізації в УРСР у 1920–1930-ті рр. Наростання опору денационалізації з боку інтелігенції й студентства спонукали партійну верхівку в 1965 р. зробити кілька несміливих кроків у напрямку поширення української мови у вищій школі. Зокрема, виступаючи на нараді ректорів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., секретар з ідеології ЦК КПУ А. Скаба дав указівку про перехід викладання у вузах республіки національною мовою в тримісячний термін. Аналогічні рішення ухвалили деякі органи державного управління. Проте накреслені плани на практиці реалізовані не були. Більше того, за вказівкою союзного керівництва, наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. у різних куточках України прокотилася хвиля політичних арештів. У слідчих ізоляторах КДБ опинилися 24 особи, причетні до «антирадянської агітації й пропаганди». Застосований інструментарій компартійною верхівкою лише посилив процес політизації руху за відродження національної мови у другій половині 1960–1980-х років.

Розчарування у внутрішній та зовнішній політиці КПРС, істотні прорахунки радянського керівництва країни в соціально-економічній сфері, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань, процеси ресталінізації, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань, заборона на свободу творчості надали потужний імпульс розвитку інакодумства та заклали основу до подальшого розгортання дисидентського руху в Українській РСР.

Зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму. Останні здебільшого групувалися навколо національно-свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду та культурних традицій. Відстоювання національних форм життєдіяльності українського народу поєднувало в собі найрізноманітніші форми громадського протесту: від інтелектуального опору, що виражався у написанні й поширенні через «самвидав» оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, у яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського сус-

⁸ Там само.

⁹ Там само. Арк. 140–146.

пільства до створення організаційних структур для боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

У першій половині 1960-х рр. помітними стали тенденції, пов'язані з підготовкою узагальнюючих праць про давню і новітню історію України, шляхи реалізації національної політики в СРСР. Характерною в цьому відношенні стала праця відомого в колах української інтелігенції критика та літературознавця, члена Спілки письменників України Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Її автор, спираючись на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документи Комуністичної партії 1920–1930-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, намагався довести, що причини усіх негараздів, які переживає Україна у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики і єдиним рецептом на порятунок є повернення до неї. Автор наукового трактату вважав за доцільне ознайомити з результатами свого дослідження вищих посадових осіб УРСР. У грудні 1965 р. праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» із супровідним листом була надіслана першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту. Реакцією з боку партійного апарату республіки стало здійснення спеціально розроблених заходів, спрямованих на дискредитацію як самої праці, так її автора. Необґрунтованими, відверто образливими твердженнями були насичені висновки комісії ЦК КПУ від 15 лютого 1972 р. «Про лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надісланий до ЦК КПУ. Комісія у складі високопосадовців, науковців та літераторів винесла вердикт: «...підготовлений Дзюбою матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?» є від початку і до кінця пасквілем на радянське дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР»¹⁰.

Попри партійний осуд трактат І. Дзюби нелегально розповсюджувався в Україні та за її межами. Українською та російською мовами праця розповсюджувалася на V з'їзді письменників України в листопаді 1966 р., Всесоюзній нараді психологів влітку 1968 р. у Києві, під час проведення інших наукових та культурних заходів¹¹. Активно пропагувала закладені в праці І. Дзюби ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Прикметно, що цілий ряд осіб не просто студіювали книгу І. Дзюби або розповсюджували її серед свого оточення, а й бралися допомогти її автору у зборі конкретного фактичного матеріалу, виявленні необхідної літератури. Письменник з м. Черкаси В. Захарченко за власною ініціативою, користуючись становищем літпрацівника газети «Черкаська правда» збирав для І. Дзюби матеріали про стан викладання української мови, звуження мережі українських шкіл, нищення безцінних пам'яток

¹⁰ *Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів*. Київ, 1994. С. 384–385.

¹¹ ГДА СБУ. Спр. 69260-ФП. Т. 4. Арк. 42, 174.

історії та культури. У той самий час завідуючий редакцією пропаганди Головної редакції Української радянської енциклопедії І. Турбай сприяв доступу І. Дзюби з раритетними виданнями, присвяченими національному питанню¹².

Незважаючи на комплекс контрпропагандистських заходів партійного керівництва республіки трактат І. Дзюби аргументовано і логічно спростував міф про розв'язання національного питання в СРСР, привернув увагу до мовного питання в УРСР широких кіл громадськості, послужив важливим чинником піднесення опозиційного руху в республіці.

Своєю спробою хоча б частково осмислити історичні шляхи розвитку України, І. Дзюба спонукав значне коло осіб шукати можливі рецепти виходу з того складного становища в якому внаслідок російської великодержавницької політики опинилася українська нація. До когорти інтелектуалів, які займалися рефлексіями стосовно природи радянського суспільства належав публіцист, літературознавець Юрій Бадзьо. Його робота над історико-філософською працею в 1972–1979 роках з символічною назвою «Право жити», присвяченої обґрунтуванню права кожної нації жити повноцінним політичним, економічним і духовним життям, зайняти своє, приたまанне лише їй місце на теренах світової цивілізації. Одне з центральних місць в роботі посідає критика хибної теорії «злиття націй», яка на думку автора, є нічим іншим як засобом асиміляції всіх націй і народностей, що входили до складу СРСР.

Осмиленню минулого України присвячена праця лікаря-стоматолога з м. Червонограда Львівської області С. Хмари «Етноцид українців у СРСР», написаний у 1974 р. під псевдонімом Максим Сагайдак. Разом з іншими матеріалами «Українського вісника» № 7–8 вона була вивезена за кордон і опублікована у видавництві «Смолоскип». У роботі С. Хмара змалював жахливу картину, в якій перебував український народ в умовах панування тоталітарного режиму. Кровопротитна громадянська війна, зловісні голодомори, насильницька колективізація, масові депортації, нічим не виправдані репресії, доводив автор, нанесли непоправної шкоди генофонду української нації, а здійснювана політика русифікації поставила український народ на межу духовного зубожіння.

У 1966 р. співробітник республіканської газети «Друг читача» В. Чорновіл підготував публіцистичну працю «Правосуддя чи рецидиви терору?», в якій він намагався розкрити зловісний механізм політичних репресій другої половини 1960-х рр., показати аморальність правоохоронних органів, зорієнтованих лише на виконання соціального замовлення, розповісти широкій громадськості про долю представників творчої інтелігенції, які за свої погляди опинилися у в'язницях і таборах¹³. Незабаром у 1968 р. побачила світ

¹² Там само.

¹³ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-23335. Т. 2. Арк. 214–216. Т. 3. Арк. 23.

у Франції його друга книга «Лихо з розум»¹⁴, в якій він наочно довів, що радянські владні структури переслідують аж ніяк не купку «відщепенців», а тих, кого по праву можна віднести до української еліти. З іменем В. Чорновола пов'язане також широке розповсюдження публіцистичного доробку українського історика, політв'язня В. Мороза. У червні–липні 1967 р. В. Чорновіл надіслав голові президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченку, секретареві президії Верховної Ради УРСР А. Зленку, депутатам Верховної Ради УРСР М. Кіх, С. Стефанику статтю В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», в якій червоною ниткою проходить думка про те, що «зловісна імперія Берії»¹⁵ — територія насильства і терору не лише не перестала існувати, а й стала ще могутнішою і впливовішою.

Широтою і багатоплановістю відзначалася позацензурна публіцистика літературного критика Є. Сверстюка добре знана в колі творчої інтелектуальної еліти в кінці 1960 — поч. 1970-х рр. Провідною темою есеїв і памфлетів «Собор у риштуванні», «З приводу процесу над Погружальським», «Іван Котляревський сміється», «На мамине свято» Є. Сверстюка стала проблема історичної амнезії українського народу внаслідок чого вилучалися цілі пласти національної культури, зображувались у викривленому світлі найбільш яскраві сторінки історії України, діяльність її політичних та державних діячів, культивувалися бездуховність і безкультур'я.

Згадана тема була близькою і талановитому українському журналісту В. Марченку, особисто долю якого визначили написані ним в 1972 р. три статті «за параваном ідейності», «Страшний якийсь тягар» та «Київський діалог», кваліфіковані органами КДБ як антирадянські і наклепницькі документи¹⁶. У своїх творах інакодумець В. Марченко ставив риторичні запитання: чому занепадає українська мова; чому так безславно замальовується український народ; чому з легкої руки високих партійних чиновників підноситься безбарвна, відверто кон'юктурна література, яка вводить в оману сучасні та прийдешні покоління.

Інтерес в літературно-мистецькому середовищі, дискусії в «кулуарах» викликали позацензурна публіцистика Є. Кузнецової, М. Масютка, Л. Плюща, І. Сокульського, О. Тихого, С. Караванського, В. Стуса.

Наступ радянської компартійної критики на українську духовно-ментальну ідентичність спричинив інтелектуальний опір у вигляді поезії, яка в силу своєї ідейної спрямованості не лише не могла бути оприлюдненою в Україні через потрапляння в розряд ««антирадянських документів», а й ставала основою для фабрикації правлячим режимом кримінальних справ. Поетичний доробок В. Стуса, В. Барладяну, Ігоря та Ірини Калинців, І. Сенік, Я. Лесіва, Т. Мельничука, Б. Ковгара, М. Холодного, С. Сапеляка,

¹⁴ Чорновіл Вячеслав. *Лихо з розуму*. Париж, 1968. С. 338.

¹⁵ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-23335. Т. 2. Арк. 217.

¹⁶ Марченко В. *Листи до матері з неволі*. Київ, 1994. С. 30–40.

М. Горбачова різними каналами доходив до читачів, сприяв утвердженню української національної свідомості. Інтелектуальний опір радянському режиму знаходив вияв у виготовленні та розповсюдженні конспіративним шляхом заяв, петицій, критичних листів, звернень на адресу вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, численних міжнародних організацій. Спрямовані конкретному адресату відозви ставали надбанням української та світової громадськості, несли в собі інформацію про стан речей в республіці, серйозні збочення в сфері національно-культурної політики, оприлюднювали факти переслідувань інакодумців.

Попри ідеологічний та правовий пресинг, монопольне право на істину з боку партійно-державних структур, українською інтелігенцією робилися реальні спроби дати об'єктивну оцінку політичним, економічним, культурним процесам в Україні.

В умовах жорсткого державного нагляду за пресою та засобами масової інформації про будь-яке оприлюднення позацензурної літератури, протестних листів інакодумців не могло бути ніякої мови. Єдиним каналом їх розповсюдження в 1960–1980-х рр. залишався «самвидав» — непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну. На переконання українського філософа, політ'язня Василя Лісового «створення та поширення самвидавної літератури стало основним способом діяльності дисидентського руху»¹⁷. Період розквіту самвидаву припав на середину 1960-х — початку 1970-х років. Ось як пояснював це явище український правозахисник І. Світличний: «Інтерес до антирадянської літератури виник... коли в політиці став відчутно проявлятися авантюризм Хрущова, коли слово почало розходитися з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяного блага — словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки вже засудженої партією політики. Це підривало віру людей у перетворення, що здійснювались в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповідь на наболілі питання суспільного життя»¹⁸.

У цей же період завдяки «самвидаву» поширювались твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», трактат М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», анонімні есе Є. Сверстюка «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «На мамине свято» та памфлет «З приводу процесу над Погружальським», оригінальна розвідка Г. Снегірєва «Набої для розстрілу» («Ненько моя, ненько...»), публіцистичний доробок В. Черновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму», «Як і що обстоє Богдан Стенчук», статті В. Мороза «Серед снігів», «Хроніка опору», «Мойсей і Датан», «Репортаж із заповідника імені Берії», позацензурні поезії В. Симоненка, М. Холодного, І. Сокульського, дослід-

¹⁷ Лісовий В. Дисидентський рух в Україні. *Дисиденти. Антологія листів*. Київ, 2018. С. 501.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 68805-ФП. Т. 7. Арк. 253.

ження І. Кошелівця «Сучасна українська література», книга Б. Кравціва «На багрянному коні революції: до реабілітаційного процесу в УРСР», праця Є. Пронюка «Стан і завдання Українського визвольного руху (неповні тези для обговорення)», інформації про умови утримання політв'язнів в радянських виправно-трудовах таборах. Якщо в 1960-х рр. засобом «самвидаву» поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 1970-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилась і стала реалізовуватись ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадував один з ініціаторів випуску «Українського вісника» В. Чорновіл, праця українських правозахисників аж ніяк не була наслідують «Хроніки текущих событий», або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань¹⁹.

У підготовці і розповсюдженні 1–5 чисел «Українського вісника» під редакцією В. Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я. Кендзьор, О. Антонів, Л. Шереметьєва, С. Гулик, Я. Дашкевич, З. Франко, В. Мороз, І. Світличний, В. Лісовий, М. Плахотнюк, З. Антонюк, Л. Плющ та інші. «Український вісник» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах. Часопис друкував на своїх сторінках літературні твори та полемічні нариси, а також хроніку українського правозахисного руху. В січні 1972 р. головного редактора «Українського вісника» було заарештовано. Без участі В. Чорновола 5-е число журналу підготували і розповсюдили М. Косів та Я. Кендзьор. Однак пізніше, з метою конспірації, і вони були змушені призупинити видання часопису. Незабаром редакція «УВ» перемістилася зі Львова до Києва. Тут складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Є. Пронюк, В. Лісовий, студент філологічного факультету КДУ В. Овсієнко. За короткий час вони підготували до друку ряд матеріалів: «Замість останнього слова» В. Мороза, «Громадянину слідчому В. Даниленку» Б. Ковгара. Тиражування чергового номера журналу взяла на себе студентка факультету журналістики Київського держуніверситету Р. Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників «УВ». Останні розповсюджувались В. Овсієнком в першу чергу серед студентів Київського держуніверситету²⁰.

Попри нейтралізацію органами КДБ групи В. Лісового робота над «Українським вісником» не припинялася. В 1974 р. основні функції по його

¹⁹ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-23335. Т. 2. Арк. 11.

²⁰ ГДА СБУ. Спр. 69308-ФП. Т. 15. Арк. 146–151; Т. 16. Арк. 148, 258, 280, 296–297; Т. 26. Арк. 64.

підготовці перебравли на себе лікар С. Хмара, художник-реставратор В. Карабін, науковець О. Шевченко та інженер В. Шевченко, які включили до часопису (№ 7–8) ряд статей про переслідування української інтелігенції, нищення пам'яток історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала праця самого С. Хмари під псевдонімом М. Сагайдак «Етноцид українців в СРСР», просякнута глибокою стурбованістю за всю подальшу долю українського народу. Згаданою ініціативною групою було підготовлене і наступне число журналу. Однак внаслідок оперативних заходів радянських спецслужб його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області²¹.

Незважаючи на певні невдачі у поширенні «Українського вісника» поява періодичного опозиційного видання засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень. Масштаби розповсюдження «самвидаву» зумовили проведення ряду операцій органів КДБ, спрямованих на виявлення осередків виготовлення, зберігання та розповсюдження «самвидаву». Зокрема, в 1965 р. такі осередки було викрито в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі. Під час проведених обшуків було вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувались для їх тиражування²².

Згідно оперативним та слідчим документам органів КДБ, розповсюдженням «самвидаву» активно займалися лаборантка хімічного факультету Київського держуніверситету Є. Кузнецова, інженер-геодезист Київоблпроекту І. Русин, студент Київського медичного інституту Я. Геврич, художник Київського драматичного театру ім. І. Франка, студент-заочник КДУ П. Моргун, слюсар Львівського електролампового заводу, студент-заочник ЛДУ І. Гель, старший інженер-психолог лабораторії психології і фізіології праці Львівського заводу навантажувачів М. Горинь, науковий співробітник Тернопільського музичного училища М. Чубатий, викладач Івано-Франківського педінституту В. Мороз, асистент Луцького педінституту Д. Іващенко. Крім того, правоохоронні органи рекомендували звернути особливу увагу на групу осіб, причетних до розповсюдження «самвидаву». Серед них: літератори І. Драч, Ю. Назаренко, Б. Антоненко-Давидович, Л. Кореневич, С. Тельнюк, науковці АН України З. Франко, І. Ющук, В. Сазанський, художниця А. Горська та ін.²³ «Самвидав» ледь не привів на лаву підсудних студентів Київського державного університету Б. Уніята та І. Балясного, які, отримуючи у Києві нелегальні видання, розповсюджували їх в інших областях України. Тиражування та розповсюдження «самвидаву» ставила за мету

²¹ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-57316. Т. 2. Арк. 2, 5, 131, 237; Хмара С. Нові порядки в старому домі. *Українська газета*. 1994. № 15–16.

²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6160. Арк. 25–26.

²³ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 546. Арк. 22–24.

також група у складі Б. Чабана, Я. Литвина, С. Бедріла. В кінці 1960-х рр. вона виготовила фотоплівки статті «Пам'ять героя» про самоспалення В. Макуха, «Репортажу із заповідника імені Берії» та ін., які регулярно переправлялися до Кам'янка-Бузького району Львівської області для виготовлення фотокопій²⁴.

У першій половині 1970-х рр. активно займалася розповсюдженням «самвидаву» в Івано-Франківській області «Городенківська група» у складі заступника голови Городенківської районної організації Товариства охорони природи Ф. Вережака, відповідального секретаря цієї організації М. Гамули, зчіплювача вагонів Городенківського цукрокомбінату М. Гуцула, а також будівельника з Чернівців Р. Гайдука. За допомогою фотоапарата «Зоркий-4», друкарської машинки вони розмножили екземпляри трактатів М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Джиласа «Новий клас», публіцистичних творів В. Мороза²⁵. Більше десяти років, починаючи з 1961 р., займався розповсюдженням «самвидаву» вчитель іноземної мови Боярської вечірньої школи робітничої молоді І. Коваленко. Встановивши необхідні контакти, він регулярно отримував з Москви позацензурні праці, з якими знайомив своїх однодумців²⁶. Зі столиці колишнього СРСР отримував також екземпляри «самвидаву» старший лаборант фотолабораторії Музею народної архітектури та побуту України В. Вилегжанін. Безпосередньо на робочому місці він розмножив ряд заборонених цензурою праць. Серед них — оригінальну розвідку А. Амальрика «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?»²⁷.

Одним з перших спробував переправити за кордон позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням І. Коляска. Влітку 1965 р. за допомогою своїх соратників С. Мащевича і Д. Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України. Спроба ця виявилася невдалою. Зібрані ним матеріали були вилучені на Київській та Московській (Шереметьєвській) митницях, а сам І. Коляска за підривному діяльність проти Радянського Союзу був видворений за межі країни²⁸. Подібна доля спіткала і громадян США Хартсоу і Фея, громадянина ФРН Лерхбаумера, громадянина Ізраїлю Аксельрода та інших²⁹. 13 грудня 1965 р. позацензурну літературу («Інтернаціоналізм чи русифі-

²⁴ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-28461. Т. 1. Арк. 2.

²⁵ ГДА СБУ (м. Івано-Франківськ). Спр. П-37528. Т. 1. Арк. 232–236; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1044. Арк. 125–125 зв.

²⁶ ГДА СБУ. Спр. 68805-ФП. Т. 18. Арк. 7–8.

²⁷ ГДА СБУ (м. Чернівці). Спр. П-7302. Т. 1. Арк. 99.

²⁸ ГДА СБУ. Спр. 6805. Т. 8. Арк. 203; Т. 18, Арк. 40–41.

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5591. Арк. 129.

кація?» І. Дзюби, «З приводу процесу над Погружальським» Є. Сверстюка, листування В. Лобка з М. Рильським та ін.) намагався вивезти за кордон науковий працівник Пряшівського університету, аспірант-заочник КДУ, член Комуністичної партії Чехословаччини, українець за походженням, М. Мушинка. Заховані під натільною білизною «ідейно шкідливі документи» були вилучені при митному догляді на залізничній станції Чоп³⁰. 3 липня 1967 р. при виїзді з СРСР в Чехословаччину рукописи та машинописні тексти статей, літературні твори та фотографії були вилучені у громадянки Чехословаччини Ірини Генік-Березовської. Дещо пізніше, 31 січня 1968 р., фотоплівка з «Репортажем із заповідника імені Берії» була знайдена і відібрана у наукових співробітників Інституту мовознавства Чехословацької академії наук Є. Покорної та В. Червеної³¹. Не зміг досягти поставленої мети і підданий Бельгії, студент Лювенського католицького університету, секретар головної управи Українського допомогового комітету по Бельгії Я. Добош. 5 січня 1972 р. під час обшуку на прикордонній станції Чоп у нього були вилучені фотоплівка з роботою С. Караванського «Словник українських рим», фотокартки В. Мороза, В. Стуса та інші матеріали³². Більш успішною виявилась місія студентки КДУ, громадянки Чехословаччини Г. Коцурової. За допомогою Г. Шевчука, І. Світличного, Л. Селезенка, М. Плахотнюка, З. Антонюка та інших їй вдалося вивезти до Чехословаччини, а згодом переправити в інші європейські країни фотоплівки з творами Є. Сверстюка, М. Осадчого, І. Калинця, В. Стуса, окремі числа «Українського вісника»³³.

Широке розповсюдження «самвидаву», створення осередків з їх популяризації підштовхнули вище політичне керівництво СРСР та УРСР до розробки спеціальних заходів «По протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів», схвалених постановами ЦК КПСР (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.)³⁴. Однак, незважаючи на свою жорстокість і вимогливість, вони не дали бажаного результату, оскільки і в 1970-х, і в першій половині 1980-х рр. у доповідних Комітету держбезпеки СРСР Україна називалася як одна з найбільш неблагонадійних в цьому плані республік³⁵.

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, «самвидав» в 1960–80-х роках залишався помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації і взаєморо-

³⁰ ГДА СБУ. Спр. 69260-ФП. Т. 3. Арк. 130; Спр. 68805-ФП. Т. 7. Арк. 158–159.

³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 64. Арк. 13–17, 44–49; Спр. 65. Арк. 31.

³² ГДА СБУ (м. Львів). Спр. П-11547. Т. 1. Арк. 312, 316.

³³ Там само. Т. 4. Арк. 207; Т. 5. Арк. 19–21; Т. 7. Арк. 287.

³⁴ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Пер. 46. Спр. 35. Арк. 1–5; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1024. Арк. 68–70.

³⁵ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Пер. 55. Спр. 1. Арк. 1–6; Пер. 51. Спр. 10. Арк. 1–2; Спр. 13. Арк. 1.

зумінню національно-патріотичних сил в умовах тоталітарної системи, показував конкретні шляхи реалізації національної ідеї, які полягали в збереженні і піднесенні багатовікових народних традицій, пропаганді кращих зразків культурної спадщини, створенні необхідних умов для формування і ствердження української державності.

Якщо в першій половині 1960-х років протести здебільшого носили анонімний характер здійснювались у формах розповсюджених листівок, національної символіки, поширення петицій та заяв то з середини 1960-х років за кожним виступом проти тоталітарної системи стояли особи, які вважали за непотрібне приховувати свої погляди, обличчя і ім'я. Подією виняткового значення, яка отримала широкий розголос у світі стала демонстрація протесту інакодумців І. Дзюби, В. Стуса, В. Чорновола, Ю. Бадзьо проти політичних репресій наприкінці літа 1965 р. в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків».

Подібні демонстрації все частіше «порушували спокій» в столиці України, інших містах республіки. У другій половині 1960-х — початку 1970-х років занепокоєння у партійних та правоохоронних органів Києва викликали траурні шевченківські дні — 22 травня, коли заходи по вшануванню національного генія за участі лікаря М. Плахотнюка, художниці А. Горської, літераторів І. Світличного, В. Рубана, науковця В. Лобка, артистки Т. Цимбал, пенсіонерки О. Мешко, студента-заочника А. Лупиноса переростали в бурхливі політичні демонстрації³⁶.

Відкрите проголошення незгоди з існуючим режимом висловив викладач Ужгородського державного університету М. Бондар, який з гаслом «Ганьба злочинному керівництву КПРС!» вдалося на жовтневій демонстрації 1970 р. підійти до урядової трибуни. Про причини, які штовхнули його на такий крок довідуємось з листа М. Бондаря, направлено на адресу ЦК КПРС, президії Верховної Ради та Ради міністрів СРС 6 листопада 1970 р. М. Бондар звинувачував вище політичне і державне керівництво країни у придушенні будь-яких паростків демократії, відсутності гласності, зневазі до особистості, переслідуванні інакодумства, створенні неефективних засад радянської економіки, проведенні жандармської зовнішньої політики³⁷.

Самоспалення як форму індивідуального протесту проти колоніального становища України здійснив 5 листопада 1968 року у Києві уродженець села Карів Сокальського району, що на Львівщині В. Макух. 10 лютого 1969 р. на знак протесту проти русифікації спробу самоспалення у приміщенні КДУ зробив уродженець і житель села Осипенко Бердянського району Запорізької області М. Береславський. Лише втручання вахтерів навчального закладу

³⁶ Дзира Я. Шевченківський травень у роки застою. *Молодь України*. 1990. 13 травня.

³⁷ ГДА СБУ. Спр. 72253-ФП. Т. 1. Арк. 7, 41–60.

завадили йому здійснити свій намір³⁸. 21 січня 1978 р. пізньої ночі на Чернечій горі в м. Каневі, поблизу могили Великого Кобзаря, запалав смолоскипом О. Гірник з м. Калуша Івано-Франківської області. Мотиви свого вчинку він пояснював у розкиданих на території музею-заповідника численних листівок зі словами: «Для поневоленого народу самостійна незалежна держава є необхідністю для його розвитку. Протест проти російської окупації на Україні»³⁹. Незважаючи на те, що органи КДБ намагалися всіляко приховати не лише справжні причини самоспалення українських патріотів, а й навіть сам факт їх здійснення, правда про згадані акти протесту долала «залізну завісу» і ставала надбанням світової громадськості, яскраво свідчила про готовність борців за державну незалежність України до найрішучіших дій.

У другій половині 1960-х–1980-ті роки в Україні виникає ціла мережа таємних організацій і осередків опозиційного спрямування. Деякі з них діяли на засадах інтегрального соціалізму — «Український національний фронт» (1964–1967 рр.; Львівська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Донецька обл.), інші — «Українська національна комуністична партія» (1971–1972 рр.; м. Київ), «Партія національного прогресу» (кінець 1970-х — початок 1980-х рр.; м. Горлівка Донецької обл.) — спиралися на ідеї націонал-комунізму. Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угруповання робили основний акцент на розв'язання національних проблем і домагалися побудови незалежної Української держави, то ціла низка організацій і груп («Підпільний центр «Свобода» — м. Костянтинівка Донецької обл., «Демократичний союз соціалістів» — с. Серпневе Одеської обл., «Боротьба за громадську справедливість» — Миколаївська обл., «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» — м. Луганськ та ін.) виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян незалежно від їх національної приналежності як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства.

Нелегальне становище в якому діяли згадані націонал-комуністичні, націоналістичні, загальнодемократичні організації і групи, значною мірою обмежувало їх можливості, звужувало контакти з зарубіжними засобами інформації, міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активно і цілеспрямовано впливати на громадську думку. Тому вже на початку 1970-х років постало питання про створення організацій і груп, які б легально діяли в рамках радянського законодавства та міжнародного права. Однією таких організацій став «Громадський комітет на захист Ніни Строкатової» — перша правозахисна організація в Україні, створена 1971 року у Львові В. Чорноволом та І. Стасів у зв'язку з арештом в Одесі дружини

³⁸ Там само. Спр. 70131-ФП. Т. 1. Арк. 7, 45, 117 зв.

³⁹ Іщенко М. ... Спалився Гірник Олекса з Калуша. *Літературна Україна*. 1992. 20 лютого.

правозахисника С. Караванського — Н. Строкатової. На жаль, «Комітет» не встиг розгорнути свою діяльність через арешт частини його учасників (І. Стасів, В. Чорновола, В. Стуса). Разом з тим, вже сам досвід створення легальної правозахисної організації мав своє позитивне значення. По-перше, він переконав у доцільності об'єднання зусиль найбільш активної групи правозахисників; по-друге, проклав шлях до створення такої правозахисної організації, яка б опікувалася долею не окремого політв'язня, а й взяла на себе координацію усього правозахисного руху.

Нові спроби створення легальної української правозахисної організації спостерігаються в середині 1970-х років і спираються на ті реалії, які склалися на той час у внутрішній та зовнішній політиці СРСР. Ініціатором створення Української громадської групи сприяння Гельсінським угодам виступив письменник М. Руденко, до якого приєдналися О. Бердник, О. Мешко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Тихий, Н. Строкатова-Караванська, М. Матусевич, М. Мартинович, П. Григоренко. Першим документом, підготовленим УГГ, була «Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод», у якій окреслювалися завдання і напрями діяльності правозахисної асоціації. Група ставила за мету сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини, втілювати на практиці положення гуманітарних статей Прикінцевого Акта Гельсінської наради (1975 р.), домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна держава і член ООН була представлена окремою делегацією, створення незалежних прес-агентств для налагодження вільного обміну інформацією.

Арешти і суди над учасниками Гельсінського руху в Україні М. Руденком, О. Тихим, М. Мартиновичем, М. Матусевичем та Л. Лук'яненком протягом 1977 р. не привели до самоліквідації організації. У кінці 1970-х — на початку 1980-х рр. членами УГГ стали П. Вінс, В. Овсієнко, В. Чорновіл, С. Шабатура, Д. Шумук, В. Романюк. За весь час існування УГГ (1976–1988 рр.) її членами була 41 особа. З них 39 за правозахисну діяльність отримали значні терміни ув'язнення, 4 — В. Стус, О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин — загинули в неволі.

Діяльність УГГ ознаменувала новий етап в українському русі опору в 1970–80-х рр., що поєднав боротьбу проти національного гніту з боротьбою за демократичні права в УРСР. У липні 1988 р. УГГ було реорганізовано в Українську Гельсінську спілку.

У літописі опозиційного руху другої половини 1960–1980-х рр. в Україні значне місце посідає кримськотатарський національний рух — самовіддана та послідовна боротьба кримських татар за повернення на свою історичну Батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих міжнародними актами, союзною та українською Конституціями. Перші кроки у становленні кримськотатарського національного руху спостерігаються вже в другій половині

1940-х рр. Вони виявились у нестримному прагненні кримських татар зберегти власну самобутність, мову, культуру, у масових втечах із місць «спецпоселення», порушенні встановленого режиму їх функціонування, в масовій перманентній петиційній кампанії, діяльності таємного гуртка «Союз кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину» на чолі з М. Джемілевим, М. Омеровим, Р. Годженовим та ін.

Штучні обмеження в переселенні кримських татар до Криму породжували масові демонстрації в Запорізькій, Кримській та Херсонській областях, акти самопожертви М. Мамута, І. Мамедуллаєва.

Значний пласт опозиції в Україні становив єврейський національний рух, представлений двома основними течіями — «еміграційників» (домогання реалізації права на еміграцію) і «культурників» (завдання відродження історико-культурних традицій українського єврейства). Активісти єврейського національного руху Й. Зісельс, Я. Левін, Я. Меш, О. Парицький доклали чимало зусиль для створення нелегальних культурноосвітніх центрів — «ульпанів» — у Києві, Харкові, Одесі, задоволення релігійних потреб єврейської меншини, подолання негативних наслідків прояву побутового і державного антисемітизму.

Антицерковна кампанія другої половини 1950-х — поч. 1960-х рр., що супроводжувалася форсованим подоланням «релігійності», адміністративним втручанням у діяльність релігійних організацій, викликала появу релігійного дисидентства. У лоні Російської православної церкви існувало кілька течій, спрямованих як проти Московської патріархії, так і проти державних органів. Ідеться про «Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР» (1976 р.), прилюдні виступи єпископа полтавського і кременчуцького Феодосія проти грубого втручання держави у справи церкви, правозахисну діяльність священників П. Здрілюка⁴⁰, В. Романюка⁴¹, протести віруючих проти масового закриття церков і монастирів, нищення святих місць тощо.

Серйозну силу являв собою рух за відновлення Української греко-католицької церкви, який виник практично відразу після неканонічного Львівського собору 1946 р. і знайшов своє виявлення у функціонуванні незаереєстрованих релігійних громад, створенні організацій захисту прав віруючих («Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви» на чолі з Й. Терелею), ряді акцій протесту, богословських творів Й. Сліпого, В. Величківського, Р. Бахталовського.

Унаслідок державної політики щодо релігії і церкви в опозиції до режиму перебували представники римо-католицьких, юдейських громад. Високою активністю відзначалися опозиційні течії серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, що створили

⁴⁰ Науковий архів міжнародного історико-просвітницького та благодійницького товариства «Меморіал» (м. Москва). Ф. 103. Папка «Репресії». Спр. 6. Арк. 41.

⁴¹ ГДА СБУ (м. Івано-Франківськ). Спр. 10123-П. Т. 1. Арк. 31–33 зв.

незалежні від держави духовні центри («Рада церков євангельських християн-баптистів», «Вірні і вільні адвентисти сьомого дня»), поширювали релігійний «самвидав», апелювали до світової громадської думки.

Союзне і республіканське партійно-державне керівництво офіційно не визнавало наявність будь-якої опозиції режиму, характеризуючи її представників як «відщепенців», «кримінальних злочинців», послідовно проводило боротьбу з нонконформістськими силами. Відповіддю на активізацію дисидентського руху стали політичні репресії, які проводились за допомогою створеного розгалуженого карального апарату та спиралися на відповідну законодавчу і нормативну базу.

За період з 1954 р. (часу створення Комітету держбезпеки при РМ УРСР) по першу половину 1964 р. в Україні органами КДБ було притягнуто до кримінальної відповідальності за так звану «націоналістичну діяльність» 793 особи. За вказане десятиліття співробітниками КДБ викрито та ліквідовано 77 націоналістичних організацій та груп із загальним числом учасників 601 осіб⁴². Хвиля арештів, що прокотилася у Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії в серпні–вересні 1965 р., в результаті яких в слідчих ізоляторах КДБ опинилося 24 найактивніших учасників українського національного руху (18 з яких згодом було засуджено до різних термінів покарань) була превентивною атакою правлячого режиму на розвиток інакомислення в Україні. Статистика арештів «антирадянського елементу» в наступні роки виглядала наступним чином: 1966 р. — 4 особи (всього в 1966 році співробітниками Комітету держбезпеки при РМ УРСР викрито 73 організацій та груп, до яких входило 450 осіб); 1967 р. — 21; 1968 р. — 10⁴³.

Кампанія з викорінення інакомислення як суспільного явища в республіці тривала і надалі. В 1969 році органами держбезпеки була викрита та припинена організована діяльність 76 угруповань у складі 335 учасників. За антирадянську діяльність до кримінальної відповідальності в 1969 році було притягнуто 55 осіб (всього у період з 1965 по 1969 роки за проведення антирадянської агітації та пропаганди на території УРСР органами КДБ притягнуто до кримінальної відповідальності 77 особи, з яких 43 чол. протиправні дії здійснювали одноосібно, 34 чол. входили в 10 антирадянських груп). Крім того, за матеріалами органів КДБ по лінії прокуратури та міліції було засуджено 208 осіб. Тільки в 1969 році органами КДБ республіки було розшукано 245 авторів, які у 86 випадках розповсюдили 465 листівок та 383 анонімних листа. На боротьбу з дисидентами правлячий режим прагнув залучити громадськість. В 1969 р. за матеріалами органів держбезпеки УРСР профілактовано 2697 осіб, з них 808 чол. за участі трудових колективів. Незважаючи на вражаючу статистику у боротьбі з дисидентським рухом

⁴² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. (1967). Спр. 2. Арк. 277.

⁴³ Там само. Оп. 3. (1974). Спр. 5. Арк. 284.

(відомо, що за період з 1967 р по червень 1971 р. КДБ УРСР було «профілактовано» понад 6 тисяч громадян), голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко звертав увагу вищого політичного керівництва республіки на тенденцію зростання кількості осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням ворожих за змістом листівок та анонімних листів (з 406 осіб в 1968 р. до 515 осіб в 1969 р.). Непокоїло керівництво спецслужб і вікова категорія «незгодних» з існуючим соціалістичним ладом. Починаючи з 1966 року кількість профілактованих осіб органами держбезпеки у віці до 25 років із року в рік збільшувалася: 1966 р. — 442 чол.; 1967 р. — 461; 1968 — 581; 1969 — 684⁴⁴.

Відомо, що у період підготовки та проведення XXIV з'їзду КПУ та XXIV з'їзду КПРС в січні–березні 1971 р. органами КДБ УРСР була припинена діяльність двох націоналістичних угруповань на території Івано-Франківської та Тернопільської областей, профілактовано понад 100 осіб, які допускали антирадянські висловлювання, розшукано 86 осіб — розповсюджувачів 209 листівок та 91 анонімного документа, розкрито 15 проявів руйнування радянських пам'ятників, притягнуто до кримінальної відповідальності за висловлювання погроз на адресу радянсько-партійного активу 19 осіб.

Незважаючи на рішучу протидію владних структур різноманітним формам інтелектуального опору, розповсюдження в республіці та поза її межами самвидавних позацензурних творів залишалося непідконтрольною ділянкою «фронту» для радянських спецслужб.

Занепокоєння компартійної верхівки сплеском суспільного інтересу до самвидаву знайшли відображення у змісті постанов ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК КПУ (від 27 липня 1971 р.), які мали спільну назву «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів»⁴⁵. На виконання вказівок партійного апарату КДБ при РМ УРСР влітку 1971 року розпочав розробку спецоперації під кодовою назвою «Блок» — заходи по нейтралізації найбільш активних і пов'язаних між собою «націоналістичних елементів» в Українській РСР, причетних до нелегального розповсюдження «антирадянських та і інших політично шкідливих матеріалів /так званий самвидав/». Характерно, що вже через кілька днів після схвалення постанови ЦК КПУ, 9 серпня 1971 року органами держбезпеки УРСР була порушена кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та поширення нелегального часопису «Український вісник».

Внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів у справах «Блок» та «Українського вісника» в поле зору органів держбезпеки потрапили жителі Києва, Львова, Одеси інших населених пунктів України — І. Світличний, І. Дзюба, О. Сергієнко, І. Русин, В. Чорновіл, Н. Строкатова,

⁴⁴ Там само. Арк. 24.

⁴⁵ Там само. Оп. 7. (1985). Спр. 5. Арк. 68–75.

В. Некрасов, В. Романюк, С. Параджанов, В. Стус, Л. Селезненко, брати Горині, С. Шабатура, І. Гель, З. Франко, Є. Сверстюк, М. Плахотнюк, Ір. Калинець, Л. Плющ, Б. Антоненко-Давидович. На основі добутої інформації органам держбезпеки стало відомо, що фігуранти у справі «Блок» мають тривалі зв'язки з так званими «демократами» з Москви — причетними до випуску позацензурного альманаху «Хроніка поточних подій», діяльності «Ініціативної групи по захисту громадянських прав у СРСР» та налагоджують контакти з окремими «єврейськими націоналістами» та «кримськотатарськими автономістами» з метою створення в СРСР масового опозиційного руху. У ході реалізації справи «Блок» упродовж 1972 р. за ґратами опинилось близько 70 дисидентів: І. Світличний, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Стус, І. Гель, Ір. Калинець, С. Шабатура, В. Романюк, Д. Шумук, Л. Плющ, М. Плахотнюк, З. Антонюк, Л. Селезненко, В. Рокецький, М. Осадчий та ін.

Нове оперативне розгортання справа «Блок» отримала у липні 1976 р. коли колегія КДБ при РМ УРСР заслухала питання «Про стан розробки об'єктів справи "Блок" та заходи по її поліпшенню» і рекомендувала своїм обласним управлінням активізувати зусилля по нейтралізації націоналістичних елементів та нанести превентивний удар по організаторам і учасникам гельсінського руху. У 1977 р. заарештовано членів-засновників УГГ: М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук'яненка, М. Мариновича, М. Матусевича. 1979 рік вирвав з лав УГГ О. Бердника, П. і В. Січків, Ю. Литвина, В. Овсієнка, Й. Зісельса. Роком пізніше суворі вирoki отримали О. Гейко-Матусевич, М. Горбаль, В. Калиниченко, П. Розумний. Судовий розгляд справ О. Мешко, В. Стуса, І. Кандиби, Я. Лесіва, І. Сокульського відбувся в 1981 р.

Спецоперація КДБ УРСР «Блок» тривала п'ятнадцять років, (останні її документи датовані 1986 р.), однак ніякі довготривалі переслідування не звели нанівець український національний рух, який і в часи «горбачовської перебудов» залишався основною силою, навколо якого гуртувалося все здорове і прогресивне в українському соціумі.

Отже в 1960–1980-х роках в Україні існувала і протидіяла радянському тоталітарному режиму реальна опозиція, яка здійснювала системну і різнопланову діяльність, спрямовану на демократизацію усіх сторін суспільного життя, піднесення державотворчих процесів, формування політичної і правової культури у співвітчизників. Найбільш організованою і згуртованою силою виступив український національний рух, який об'єднав навколо себе представників інтелектуальної еліти, палких прихильників української ідеї в різних регіонах республіки. Для досягнення своїх кінцевих цілей український національний рух тісно взаємодіяв з іншим нонконформістськими силами в Україні — активістами кримськотатарського, єврейського національних та релігійних рухів. Нонконформістські сили при всій своїй специфіці виступали єдиною силою для досягнення демократичних прав і свобод, які відкривали шлях для вільного розвитку всіх народів, що населяли Україну.

§ 2. *Зовнішньополітичні події та опозиція в Україні*

Поширення дисидентства у 1960–1980-х роках, розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стало своєрідною реакцією не лише на внутрішню політику КПРС, що характеризувалася невиправданими деформаціями в економічній та духовній сферах, а й на зовнішньо-політичні акції радянської держави, які супроводжувались силовими демаршами на міжнародній арені, втручанням у справи країн соціалістичної орієнтації.

Якщо події в Угорщині 1956 року викликало дещо поодинокі, несміливі, не досить організовані спалахи протесту⁴⁶, то вторгненню радянських військ у Чехословаччину в серпні 1968 року вже протистояв організований рух опору.

З обранням 5 січня 1968 р. на пленумі КПЧ першим секретарем ЦК Компартії Чехословаччини Олександра Дубчека у цій центральноєвропейській країні розпочався період політичної лібералізації, який увійшов у світову історію під назвою «Празька весна». Нове керівництво в особі найбільш освічених комуністичних функціонерів (О. Дубчек, З. Млинарж, Й. Сморковський) проголосило курс на трансформацію існуючих державних інституцій та створення нової моделі соціалістичної демократії. Програма суспільно-політичних реформ, спрямованих на побудову «соціалізму з людським обличчям», підтримка її широкими верствами чехословацького суспільства, викликала занепокоєння Кремля.

Серйозна стурбованість діями реформаторів у сусідній державі спостерігалася і серед партійного керівництва Української РСР. На березневому пленумі ЦК КПУ 1968 р., присвяченому покращенню постановки партійної інформації, секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко у виступі вказував: «Необхідно значно покращити інформацію з міжнародних питань. Необхідно оперативно та своєчасно давати глибокі та кваліфіковані роз'яснення у пресі хоча б у закритих оглядах, так як пропагандисти, агітатори та партійні працівники часто не можуть правильно відповісти на питання трудящих із-за несвоєчасного узагальнення інформації по різних проблемам міжнародного життя»⁴⁷. В одному з інформаційних листів, направлених навесні 1968 р. до ЦК КПРС, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест наголошував: «Найбільш широко вказані події коментуються у прикордонних із ЧССР областях республіки, де населення має можливість прослуховувати чехословацькі радіотелевізійні передачі і куди безпосередньо з ЧССР по пошті та по каналу приватного в'їзду проникають різноманітні друковані

⁴⁶ Див.: Бажан О. Реакція українського суспільства на події 1956 року в Угорщині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*. Вип. 18. Ужгород, 2007. С. 32–38.

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2050. Арк. 72.

матеріали, в тому числі видання, в окремих номерах яких опубліковані наклепницькі та антирадянські матеріали»⁴⁸.

Усвідомлюючи «загрозу завоюванням соціалізму» з боку «чехословацьких ревізіоністів», вище політичне керівництво республіки прагнуло створити щільний заслін впливу демократичного руху у ЧССР на українське суспільство. З метою припинення шляхів проникнення в Україну об'єктивної інформації про політичні процеси у Чехословаччині (лише в Закарпатську область, за даними «Союздруку», на травень 1968 р. надходило 248 назв чехословацьких газет і журналів, загальним разовим тиражем 4455 прим.⁴⁹) партійні органи Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей вживали заходи для попередження розповсюдження газети «Нове життя», журналів «Дукля» та «Дружно вперед», які висвітлювали життя українців ЧССР, проблеми легалізації греко-католицької церкви на Пряшівщині, знайомили читачів з ідеями лідерів «Празької весни»⁵⁰. На прохання партійної еліти Західної України відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ у травні 1968 р. звернувся до відділу пропаганди ЦК КПРС з пропозицією розглянути питання про доцільність обмеження надходження чехословацьких періодичних видань у масштабах СРСР⁵¹.

Посилена агітаційно-пропагандистська робота, зорієнтована на формування «правильної» громадської думки щодо подій в Чехословаччині, спостерігалася не лише у географічно наближених до ЧССР областях України, а й у центральних та південних регіонах республіки. Проблемою впливу «Празької весни» на широкі верстви населення серйозно переймалися в Одеській обласній партійній організації. Відомо, що на засіданні секретаріату Одеського обкому КПУ від 19 серпня 1968 р. було прийнято рішення про створення інформаційної групи для вивчення та узагальнення висловлювань та відгуків трудящих Одеської області про події у Чехословаччині у складі 11 осіб⁵².

Характер проголошених реформ у ЧССР, помітні розшарування в оцінці чехословацьких подій населення республіки спонукали високих партійних функціонерів УРСР услід за кремлівським керівництвом розгорнути чергову ідеологічну кампанію, спрямовану на «зміцнення комуністичної переконаності, почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму у кожного комуніста і радянської людини», розпочати боротьбу з різними проявами інакодумства. Так, перший секретар Чернігівського обкому КПУ М. Борисенко у листі під назвою «Про деякі недоліки у вихованні молоді» від 9 квітня 1968 р. звертав увагу П. Шелеста та В. Щербницького на ідейний

⁴⁸ Там само. Оп. 25. Спр. 1. Арк. 166.

⁴⁹ Там само. Спр. 28. Арк. 100.

⁵⁰ Там само. Арк. 166.

⁵¹ Там само. Арк. 101.

⁵² Там само. Ф. 1. Оп. 54. Спр. 278. Арк. 4.

зміст іноземних кінокартин, закуплених в тому числі і в Чехословаччині: «У виховній та ідеологічній роботі дрібниць не буває [...]. Від дрібних помилок у виховній роботі до серйозних політичних провалів теж невелика відстань. Це особливо переконливо підтверджується останніми подіями в ряді європейських держав. Виникають питання, чому ми закупаємо [значну] кількість безідейних, пронизаних буржуазними звичаями кінокартин, чому наші кіностудії все більше і більше створюють кінокартини, що наслідують Захід?»⁵³.

Піднесенням демократичного руху у ЧССР та контрзаходами в СРСР, вдало скористався перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко, який започаткував ідеологічний похід проти письменника О. Гончара та його нового твору «Собор» (в образі негативного герою роману Володьки Лободи партократ побачив натяк на власну персону). За зовні непомітним сигналом критика ідейно-шкідливого роману «Собор» активно поширилася в різних областях України.

На тлі подій у Чехословаччині партійно-державний апарат республіки одночасно прагнув всілякими засобами звести нанівець неформальне спілкування між громадянами УРСР та ЧССР. У розпал «Празької весни» за обмеження туристичних поїздок до Чехословаччини послідовно виступав Закарпатський обком КПУ. На початку серпня 1968 р. згідно з розпорядженням Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР було припинено обмін між радянськими та чехословацькими студентами⁵⁴.

У дискредитації реформаторського курсу О. Дубчека певна роль відводилася радянським спецслужбам. ЦК КПРС зобов'язав органи КДБ за допомогою специфічних засобів та методів «зривати підготовлені розвідками імперіалістичних країн ворожі акції проти СРСР, забезпечувати радянських людей від підступів ідеологічних диверсантів». Спираючись на вироблені на Луб'янці циркуляри, Комітет державної безпеки при РМ УРСР регулярно інформував ЦК КПУ про досвід проведення реформ у ЧССР, знайомив вище політичне керівництво УРСР із загальною характеристикою настроїв населення республіки щодо подій у Чехословаччині. Спираючись на вироблені на Луб'янці циркуляри, Комітет державної безпеки при РМ УРСР регулярно інформував ЦК КПУ про досвід проведення реформ у ЧССР, знайомив вище політичне керівництво УРСР із загальною характеристикою настроїв населення республіки щодо подій у Чехословаччині.

Особливо ретельно органи держбезпеки вивчали реакцію населення Закарпаття на процеси у сусідній державі. Прискіплива увага чекістів до регіону обумовлювалася тим, що «Закарпаття раніше входило до складу Чехословаччини. Значне число жителів цієї області мають родичів в ЧССР [...]. На територію області приїжджає значна кількість громадян ЧССР, у

⁵³ Там само. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 102.

⁵⁴ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1. Арк. 194.

зв'язку з чим, населення області більш поінформоване про події в ЧССР»⁵⁵. Поряд з проблемою блокування інформаційних потоків з ЧССР турботою радянських спецслужб стала нейтралізація чуток про повернення в недалекому майбутньому Закарпаття до «оновленої» Чехословаччини. Викликало занепокоєння співробітників КДБ і тематика розмов студентів Ужгородського університету. Навесні 1968 р. молодь обласного центру із зацікавленням обговорювала шляхи реформи вищої освіти, запровадження свободи слова в ЧССР та висловлювала побоювання на кшталт: «Наші введуть війська та знову все там придушуть»⁵⁶.

Ідеї «Празької весни» не просто політизували суспільство, а й послужили дієвим чинником подальшого розвитку опозиційного руху в Україні. Документи радянських спецслужб свідчать, що саме у 1968 р., у порівнянні з минулими роками, простежувався процес зростання опозиційних настроїв населення України, який найбільше проявився у виготовленні та розповсюдженні антирадянських листівок, анонімних листів та надписів. Про масштаби проявів такого роду протестних настроїв звертав увагу ЦК КПУ голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко: «В 1965 р. на території республіки виготовлено та розповсюджено 922 екземпляра листівок, листів та надписів, в 1966 р. — 641, в 1967 — 1257 і в 1968 р. — 1781»⁵⁷.

Систематично КДБ при РМ УРСР інформував першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про випадки, пов'язані зі пошкодженням державних прапорів, портретів керівників партії та радянського уряду, політичних лозунгів, плакатів, стендів передовиків виробництва, святкового оформлення (з 88 проявів в 1967–1969 рр. зафіксовано 18 випадків псування, зривання та підпалів державних прапорів та 70 випадків пошкодження портретів, лозунгів, стендів. Найбільше число таких проявів зустрічалося у Сумській, Черкаській, Луганській, Донецькій, Чернівецькій, Дніпропетровській, Волинській областях⁵⁸).

Окупація Чехословаччини військами країн Варшавського договору відібрала останню надію у тих, хто не сподівався на демократизацію радянського суспільства, пропагував ідеї «соціалізму з людським обличчям». Численні мітинги на підтримку КПРС, кампанія листів трудящих нагадувала невдало зрежисований і зіграний фарс. Помітивши це, письменник, дисидент, радянський політв'язень Анатолій Марченко у своєму «Відкритому листі до комуністичних газет» ще за місяць до вторгнення в Чехословаччину писав: «Мені соромно за свою країну, яка знову виступає в ролі жандарма Європи. Мені було б соромно і за мій народ, якби я вірив, що він дійсно одностайно підтримує політику ЦК КПРС і уряду в справі Чехословаччини. Але я певен,

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1971). Пор. 3. Арк. 47.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. Оп. 1. (1972). Пор. 4. Арк. 263–264.

⁵⁸ Там само. Пор. 5. Арк. 269–270.

що насправді це не так, що мій лист не єдиний, що такі листи не публікуються у нас. Одностайність наших громадян і в цьому випадкова фікція, творена штучно шляхом порушення тієї самої свободи слова...»⁵⁹. Думку відомого правозахисника підтверджує той факт, що 25 серпня 1968 р. о 12-й годині дня на Червоній Площі при великому скупченні радянських та іноземних громадян група російських дисидентів підняла плакати з написами «Руки геть від ЧСРСР!», «За вашу і нашу свободу!», «Геть окупантів!», «Хай живе вільна і незалежна Чехословаччина!». Марно через декілька днів голова КДБ СРСР Ю. Андропов, міністр внутрішніх справ СРСР М. Щолоков переконували Політбюро ЦК КПРС, що демонстранти — молодший науковий співробітник Інституту російської мови та літератури АН СРСР К. Бабицький, старший науковий співробітник Всесоюзного науково-дослідного інституту наукової інформації Л. Богораз-Даніель, екскурсовод Павлівського палацу в Ленінграді В. Файнберг, інженер проектного інституту Н. Горбаневська, студентка історико-архівного інституту Т. Баєва, науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин Коркова, експерт Всесоюзного науково-дослідного інституту Русанівська, тимчасово непрацючі П. Литвинов, В. Делоне, В. Дремлюга — не більш ніж «купка відщепенців»⁶⁰.

Факти, що надходили з місць, у тому числі з України, переконували в протилежному, свідчили про зростаюче невдоволення «інтернаціональною місією» радянських військ в ЧСРСР. Лише за період з 21 серпня по 7 вересня 1968 р. КДБ при РМ УРСР зафіксував 1182 випадки негативного реагування жителів республіки на події у ЧСРСР (висловлювання проти введення військ, невтручання у справи Чехословаччини складала 25,8% змісту критичних суджень; побоювання з приводу можливого виникнення третьої світової війни — 18,1%; оцінка військових дій СРСР та інших соціалістичних країн як порушення суверенітету, «окупація», «інтервенція» — 17,8%)⁶¹. Наприкінці серпня — на початку вересня 1968 р. до органів КДБ надійшло 23 сигнали про випадки розповсюдження в Україні листівок та прокламацій у зв'язку з розгортанням військової операції на території ЧСРСР⁶². Зі спецповідомлень органів КДБ довідуємося про факти виявлення 24 та 27 серпня 1968 р. у м. Чернігові листівок за підписом «Вільний голос» з протестом проти втручання у внутрішні справи Чехословаччини⁶³. 28 серпня 1968 р. у м. Ново-Волинську Волинської області було виявлено написане на стіні колгоспного ринку гасло: «Смерть кремлівським бюрократам. Руки геть від

⁵⁹ Марченко А. Відкритий лист до комуністичних газет. *Сучасність*. 1968. № 11. С. 118.

⁶⁰ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 25. Спр. 32. Арк. 1–7.

⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1972). Пор. 9. Арк. 37–45.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. Пор. 2. Арк. 12–13.

Чехословаччини!». Аналогічні написи було зроблено на приміщенні шахтоуправління шахти № 4 «Ново-Волинська», ресторану «Шахтар». В Управління КДБ по Львівській області 28 серпня 1968 р. був переданий анонімний лист, адресований до редакції газети «Правда», в якому брутальним чином висміювалася зовнішня політика СРСР⁶⁴. Відлуння «Празької весни» докотилося до селища Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області, де 4 вересня 1968 р. була розповсюджена листівка: «Вступайте у патріотичні сили України. Підтримуйте визвольний рух в Чехословаччині. Павлиш — встань на захист свободи народу Чехословаччини!»⁶⁵. За допомогою оперативних заходів органам держбезпеки Одеської області вдалося запобігти намаганням робітника Анатолія Аверичева розклеїти 29–30 серпня 1968 р. в обласному місті листівки на «підтримку чехословацьких контрреволюціонерів»⁶⁶. Разом з тим, зазнали фіаско спроби одеських чекістів віднайти «по гарячих слідах» невідомих, які в ніч з 24 на 25 серпня 1968 р. здійснили 4 написи червоною масляною фарбою на парканах в центрі Південної Пальміри з засудженням введення військ до Чехословаччини⁶⁷. До кінця 1969 р. тривав активний розшук особи, яка 23 серпня 1968 р. у селищі П'ятихатки Харківської області на території фізико-технічного інституту на дверях трансформаторної будки крейдою залишила напис: «Руки геть від Чехословаччини»⁶⁸. Безрезультатно завершилися пошуки автора листівок «Хай живе Дубчек!», які були розклеєні на будинках м. Красний Луч Луганської області 24 серпня 1968 року⁶⁹. Більше року на контролі ЦК КПУ перебувала справа по розшуку автора анонімного листа в газету «Радянська Буковина», в якому засуджувалося введення радянських військ до ЧССР⁷⁰.

Не приховував обурення зовнішньою політикою КПРС український кінорежисер Сергій Параджанов, який введення військ Варшавського договору до ЧССР охарактеризував як «жандармські заходи»⁷¹. У поле зору радянських спецслужб потрапив технік Ратновського районного вузла зв'язку Волинської області М. Дудкевич, який насмілився привселюдно вдатися до історичних паралелей: «Радянський уряд зробив із Чехословаччиною те, що зробив Гітлер уночі. Чехословацький народ мирно відпочивав, радянські війська перейшли кордон та окупували ЧССР»⁷². У незвичний спосіб на події у Чехословаччині відреагували жителі с. Велюнь Дубровицького району Рівненської області. За оперативною інформацією органів КДБ 25 серпня

⁶⁴ Там само. Арк. 14.

⁶⁵ Там само. Оп. 1. (1971). Пор. 6. Арк. 366.

⁶⁶ Там само. Оп. 1. (1972). Пор. 2. Арк. 73–74.

⁶⁷ Там само. Пор. 10. Арк. 239; Оп. 3. (1972). Пор. 3. Арк. 221.

⁶⁸ Там само. Пор. 4. Арк. 269.

⁶⁹ Там само. Пор. 10. Арк. 239.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. Пор. 7. Арк. 109.

⁷² Там само. Пор. 8. Арк. 99.

1968 р., серед колгоспниць, які працювали в полі, були поширені чутки, що у селі оголошена масова мобілізація чоловіків в армію. Жінки залишили роботу і розійшлися по домівкам⁷³.

12 жовтня 1968 р. в Чернівецькому державному університеті, а також у будинках по вулицях Леніна, Міцкевича, Шевченка, Українській були виявлені листівки такого змісту: «Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал брехні на народ, комуністичну партію, пресу і молодь соціалістичної Чехословаччини. Намагаючись обмовити партійних і державних діячів ЧРСР, радянська пропаганда використовує брудні чутки і домисли, в черговий раз демонструючи давніші прийоми шантажу і погроз. З продажу вилучено газети найкрупніших комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії! Події в Чехословаччині доказують, що купка захопивших владу в нашій країні і партії осіб заради збереження свого пануючого положення продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їхні авантюрні дії знову ввергають світ у жахи холодної війни, зірвали підписання договору про непоширення ядерної зброї і викликали небувалий до цих пір розкол в комуністичному русі. Геть знеславлену нашу країну політику авантюристів!...»⁷⁴.

Протестні акції, викликані брутальним втручанням Радянського Союзу у внутрішні справи Чехословаччини, змусили Міністерство зв'язку СРСР видати розпорядження згідно з яким «телеграми, які надходять на адресу ЧССР нікуди не передавати та зберігати їх на Київському центральному телеграфі до особливого розпорядження»⁷⁵.

Неоднозначна реакція українського суспільства на введення військ до ЧССР спонукало вище партійне керівництво республіки посилити проведення потужної пропагандистської роботи, завдання якої полягало якнайефективніше «використати партійно-господарський актив, досвідчених лекторів, політінформаторів і агітаторів для роз'яснення серед трудящих необхідності вжитих заходів для збереження соціалістичних завоювань в Чехословаччині». Тільки у Кіровоградській області на 28 серпня 1968 р. з питань чехословацьких подій було проведено 1082 зібрань трудових колективів, 148 мітингів, 586 партійних зборів, у роботі яких взяло участь більше ніж 260 тис. осіб⁷⁶. В західних областях УРСР упродовж 23–26 серпня 1968 року до роботи по роз'ясненню доцільності і своєчасності інтернаціональної допомоги чехословацькому народу було залучено 3 тис. лекторів-міжнародників⁷⁷.

⁷³ Там само. Пор. 7. Арк. 217.

⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 64. Арк. 56–57.

⁷⁵ Там само. Спр. 32. Арк. 64.

⁷⁶ Там само. Спр. 5. Арк. 42, 45.

⁷⁷ Там само.

Тривала широкомасштабна офіційна пропаганда, зусилля силових структур по нейтралізації вогнищ вільнодумства дещо приглушили протестні настрої в Україні, пов'язані з жорсткою зовнішньою політикою КПРС. Нова хвиля протестів в республіці простежується на початку 1969 р., коли стало відомо про самоспалення 16 січня 1969 р. на площі Святого Вацлава у Празі чеського студента Яна Палаха. Збуренню громадської думки сприяв великий потік листів з Чехословаччини (за підрахунками КДБ при РМ УРСР, з 1 січня по 15 квітня 1969 р. з ЧССР на адресу приватних осіб України було направлено 58490 листів, з яких 614 містили ворожі висловлювання та антирадянські листівки⁷⁸). В черговий раз активність в оцінці чехословацьких подій демонструвала молодь. 22 січня 1969 р. в 9 год. 30 хв. у бібліотеці Київського державного університету ім. Т. Шевченка була знайдена листівка: «Слава Яну Палаху!!! Ми вражені твоєю героїчною смертю, серця наші з тобою!!! Комсомольці»⁷⁹. Першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту 19 лютого 1969 р. повідомили про розповсюдження листівок у приміщенні Луцького педагогічного інституту наступного змісту: «Студенти! Надходить час і нам, як молоді Чехословаччини, підніматися на боротьбу з неправильною політикою Радянського уряду, проти ярма, що знову наклали на український народ!.. Геть Радянську владу Всі на страйк! ЛПІ»⁸⁰. В лютому 1969 р. КГБ при РМ УРСР був затриманий за розповсюдження листівок робітник Вінницького заводу № 45, поляк за національністю Ю. Ольховський. Оскільки матеріалів для кримінальної справи явно не вистачало, то з ним було проведено відповідну «профілактичну роботу»⁸¹.

У березні 1969 р. Управлінням КДБ при РМ УРСР по Запорізькій області шляхом профілактики була припинена діяльність нелегальної групи з числа молоді, яка працювала на Дніпровському титаномангнієвому заводі. Василю Голобородьку, Роберту Ковпаку, Миколі Заваді, Даулету Ачмізову, Дмитру Добровольському інкримінувалося критика політики Радянського Союзу щодо стосунків з країнами соціалістичного табору⁸². Внаслідок оперативно-розшукових заходів вдалося виявити розповсюджувача листівок у м. Березовську Одеської області. Ним виявився учень школи-інтернату Віктор Козак, який на травневі свята 1969 р. прагнув привернути увагу городян на проблеми взаємовідносин СРСР та ЧССР⁸³. Солідарність з демократичним рухом в ЧССР громадськість України засвідчила і в ході виборів у місцеві ради депутатів трудящих, які відбулися 16 березня 1969 р. КДБ при РМ УРСР повідомляв ЦК КПУ про надписи на бюлетенях політичного шкід-

⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. (1974). Пор. 4. Арк. 262.

⁷⁹ Там само. Пор. 1. Арк. 12.

⁸⁰ Там само. Оп. 1. (1972). Пор. 2. Арк. 200.

⁸¹ Там само. Арк. 64–65.

⁸² Там само. Пор. 2. Арк. 299–302.

⁸³ Там само. Оп. 3. (1974). Пор. 2. Арк. 219.

ливого змісту: «Свободу Чехословаччині, свободу політв'язням в нашій країні»; «Брежнев — окупант Чехословаччини та Угорщини», знайдені на виборчих дільницях Києва та Мукачеве⁸⁴.

Упродовж 1968–1969 років в Україні мала продовження серія арештів та судових процесів у зв'язку з протестами українських громадян проти вторгнення радянських військ у Чехословаччину. Захищаючи право сусідньої країни на самовизначення, вони, водночас, домагалися свободи і для власної Батьківщини. 28 жовтня 1968 р. викладач з більш ніж двадцятирічним педагогічним стажем, колишній завідувач кафедрами фізики та загальнотехнічних наук, кандидат фізико-математичних наук Георгій Дубовов був заарештований Управлінням КГБ по Кіровоградській області. Причиною арешту викладача слугувало написання листа «Що робити?» на ім'я Президента ЧССР, уряду, ЦК партій, що входили до Національного Фронту, «всіх патріотичних організацій, всіх патріотів Чехословаччини». У листі Г. Дубовов висловлював свою підтримку всім патріотичним силам Чехословаччини, які піднесли прапор боротьби за оновлення своєї батьківщини, наголошував на винятковому міжнародному значенні «празьких форм», закликав активніше боротися з окупаційними військами, що вторглися на чехословацьку землю. Незважаючи на те, що лист Дубовова не дійшов до адресата (був перехоплений спецслужбами на Кіровоградському поштамті), це не завадило порушити проти нього кримінальну справу, звинуватити «в підриві і ослабленні радянської влади» — злочині, передбаченому ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР. Суд, який відбувся у Кіровограді в січні 1969 р., засудив інваліда II групи, хворого на туберкульоз суглобів до 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму, з наступним п'ятирічним засланням. Водночас було піднято клопотання перед Вищою атестаційною комісією при Раді Міністрів СРСР про позбавлення Г. О. Дубовова вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук⁸⁵.

П'ять років позбавлення волі з відбуттям покарання у виправно-трудої колонії суворого режиму коштувало редактору видавничого відділу Черкаського облуправління з друку Михайлу Ліхцову за те, що він у ніч на 25 серпня 1968 р. від імені неіснуючого товариства «Симоненкові друзі» причепив на одній з вулиць обласного центру листівку, в якій закликав населення протестувати проти окупації Чехословаччини⁸⁶. Стільки ж отримав від радянського правосуддя комірник готової продукції Тернопільського заводу мінеральних вод Іван Курилас, який дозволив собі, перебуваючи на відпочинку у санаторії с. Яблунівка Бучацького району Тернопільської області, у розмовах з відпочиваючими критикувати внутрішню і зовнішню

⁸⁴ Там само. Пор. 4. Арк. 226, 227.

⁸⁵ ГДА СБУ (м. Кропивницький). Спр. 12754–П. Т. 1. Арк. 252, 266, 330–334.

⁸⁶ ГДА СБУ (м. Черкаси). Спр. 12239-ФПД. Т. 3. Арк. 11–19.

політику СРСР, аргументуючи необхідність створення незалежної Української держави⁸⁷.

Не обминуло суворе покарання юнака Зоряна Попадюка, який восени 1968 р., будучи учнем 9-го класу Самборської школи разом зі своїм однолітком Геннадієм Погореловим замислювались над причинами придушення інакодумства в Чехословаччині. Пізніше, в серпні 1972 р. він від імені молодіжної організації «Українського Національно-визвольного фронту» розповсюджував у м. Самборі та Коломії листівки протесту проти окупації Чехословаччини, в яких пов'язував трагічність долі українського, чеського та словацького народів, що стали заручниками імперської політики Москви⁸⁸.

Своєрідним джерелом соціального напруження тривалий час залишалися військовослужбовці Радянської армії. Начальник Особливого відділу КГБ при РМ УРСР по Київському військовому округу генерал-майор В. Шуренов змушений був визнати, що, незважаючи на всі ідеологічні заходи, значна кількість військовослужбовців з осудом висловлювалась щодо вторгнення до Чехословаччини. Наприклад, оперативний черговий КП 276 зенітного полку 8-ї армії ППО капітан І. Проценко в розмові з військовослужбовцями не побоявся визнати: «Наш народ все терпить, а ось у Чехословаччині правильно роблять, що закликають до ліквідації комуністичної партії». Інший військовослужбовець згаданого армійського угруповання капітан В. Петухов констатував: «Чехи правильно поступають. Вони проти нав'язування їм нашої політики. Нема чого нам туди сунутися»⁸⁹. Небезпечність подібних настроїв відзначив у листі до ЦК КПРС 11 лютого 1969 р. П. Шелест. Як приклад він навів висловлювання офіцера військової частини № 83281 В. Чернікова, що повертався з України до місця служби в ЧССР. У розмові з провідником поїзда він заявив, що «...В СРСР необхідно здійснити другу революцію, як це зробили в Чехословаччині, необхідно не говорити, а діяти. В СРСР людей для цього є значно більше, ніж в Чехословаччині, необхідно лише розпочати...»⁹⁰. Опираючись на документи радянських спецслужб, можна стверджувати, що військовослужбовець В. Черніков був близький до істини. У середовищі української інтелігенції була добре відома прийнята в квітні 1968 р. ЦК КПУ «Програма дій», яка передбачала «широке демократичне розуміння політичних та особистих прав громадян, конституційну свободу зборів, конституційну свободу перебування і особливо виїзду наших громадян за кордон». Цікавими і важливими є викладені в «Програмі дій» ідеї плюралізму думок і поглядів щодо ліквідації цензури тощо⁹¹. З про-

⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1972). Пор. 2. Арк. 281–282; ГДА СБУ (м. Тернопіль). Спр. П-914. Арк. 82–83, 293.

⁸⁸ ГДА СБУ (м. Львів). Спр. 22586. Т. 1. Арк. 114–115; Т. 2. Арк. 242.

⁸⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 31. Арк. 141–142.

⁹⁰ Там само. Спр. 168. Арк. 65.

⁹¹ Прокоп М. Лекція чехословацької революції. *Сучасність*. 1968. № 11. С. 63–64.

грамними документами «Празької весни» був ознайомлений український літературознавець Іван Дзюба. При обшуку у квітні 1972 р. у нього було вилучено копії «Студенческих листков», статті-маніфесту, «2000 слів» та ін.⁹² Під впливом чехословацьких подій тривалий час перебувала і така неординарна особа, як колишній офіцер держбезпеки Віталій Шевченко. Авторство статті «Чехословацька політика очима українців» обійшлося йому за рішенням Львівського обласного суду від 24 грудня 1980 року в 7 років таборів і 4 роки заслання⁹³. Уроки і наслідки «Празької весни», віроломство Радянського Союзу ще довго перебували в центрі уваги української інтелігенції. Зі слідчих матеріалів на київського інженера-математика Леоніда Плюща довідуємося, що у березні 1971 р., перебуваючи в Умані у письменниці, багаторічного політв'язня Надії Суровцевої він прочитав написану ним статтю «Этическая установка», в якій засуджувалась політика КПРС щодо Чехословаччини, розкривалась аморальна та антигуманна сутність надання «братської допомоги чехословацькому народові»⁹⁴. Літературний критик, есеїст Євген Сверстюк на 10-річчя з нагоди вторгнення радянських військ у Чехословаччину відгукнувся відкритим листом «До братів чехів і словаків». У ньому говорилося: «Брати мої, чехи і словаки! 10 років тому Ваша Празька весна дихала мені в обличчя рвучким київським вітром, привабливістю вільного слова. 21 серпня всіми почуваннями і думками я був з Вами придушений танками. Тоді в Україні, в світлому крузі обдарованих любов'ю і молодістю я несподівано відчув себе в тюрмі. Сьогодні ми вже всі під конвоєм і тепер в Українському концтаборі я пригадую як тоді немов завмерло зерно, яке ми з Вами плекали в душі. Проте розумію: воно пустило під снігом паростки. Їх непереможна сила стала початком їхнього вирішального кінця. Це був розпад ідей, які вже не були спроможними оновити себе. Сьогодні по 10 роках, вже без смутку, вже серед політв'язнів, знову надіюсь і оживаю. Нас з Вами виснажили холод і темрява. Але з нашого соку і крові знову виросте зерно нашої свободи. І вже над усім світом оживає і лунає Празька весна і відлуння нашої свободи заглушить гуркіт їхніх танків»⁹⁵.

Реформи в Чехословаччині поставили на порядок денний ще одне важливе питання. Йшлося, передусім, про загальну демократизацію церковного життя, усунення існуючих деформацій у законодавстві, про послаблення державного контролю над церквою і віруючими. В контексті цього в Українській РСР відкрито розпочалася реабілітація греко-католицької церкви, що

⁹² ГДА СБУ. Спр. 69260-ФП. Т. 15. Арк. 40.

⁹³ *Вести из СССР. Права человека*. Т. 1. Мюнхен, 1989. С. 418.

⁹⁴ ГДА СБУ. Спр. 69260-ФП. Т. 7. Арк. 288.

⁹⁵ *Визвольний шлях*. 1978. № 7–8. С. 1253.

справило неабиякий вплив на прихильників згаданої конфесії⁹⁶. У доповідній записці до ЦК КПРС від 11 вересня 1968 р. «Про настрої духовенства в зв'язку з чехословацькими подіями» голова Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдов зазначав, що потепління відносин між державою і церквою в Чехословаччині знайшли схвальні відгуки в середовищі українських уніатів. «Так священик Залізняк зі Львівщини, — повідомляв головний куратор церкви, — в бесідах з віруючими наголошував: «...Правильно роблять уніати в Чехословаччині. Вони настирливо добиваються своєї церкви і вони цього добилися. Ми теж повинні вимагати від влади задоволення наших законних прав». З погляду на подібні факти В. Куроєдов рекомендував активізувати найрізноманітніші «форми роботи на недопущення «чеського варіанту» розвитку подій в сфері церковного життя»⁹⁷.

Крім масованої пропагандистської кампанії, спрямованої на компрометацію УГКЦ, проти її пастирів застосовувалися каральні заходи. Спроба Володимира Василика з смт. Тисмениця Івано-Франківської області порушити питання щодо реабілітації УГКЦ кваліфікувалася народним судом за ст. 62 КК УРСР, що передбачала тривалий термін ув'язнення 57. У жовтні 1968 р. зазнали переслідувань священики УГКЦ М. Дейнека, Й. Вороський, І. Цегельський, Г. Мотківський, П. Васишин, І. Лопотчак, В. Стернюк та ін. Під час обшуків у них вилучалася релігійна література, предмети культу⁹⁸.

Залякати представників кліру і віруючих ставили за мету судові процеси над греко-католицьким духівництвом. Особливого розголосу набула справа ігумена монастиря редемптористів Василя Величківського. Провина 66-річного священнослужителя, на думку органів КДБ, полягала у «керівництві нелегальної уніатської церкви в західних областях», «очолюванні нелегального уніатського єпископату», «прагненні створити греко-католицький «синод»»⁹⁹. Спираючись на подібні звинувачення, Львівський обласний суд вироком від 23 вересня 1969 р. засудив В. Величківського за статтями 138 ч. II та 187 КК УРСР до 3 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах¹⁰⁰.

Майже одночасно із справою В. Величківського управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР по Івано-Франківській області «формуло» підготовку судового процесу над іншим греко-католицьким професором теології, сімдесятирічним Романом Бахталовським. Слідством по

⁹⁶ Дмитрук В. І. «Празька весна» та її вплив на релігійні процеси в Україні на рубежі 60–70-х рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 9. Київ, 1999. С. 285–198.

⁹⁷ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 5. Оп. 60. Спр. 24. Арк. 154–156.

⁹⁸ *Український вісник*. 1970. Вип. 1–2. Париж; *Балтимор*. 1971. С. 58–59.

⁹⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1972). Пор. 5. Арк. 68–69.

¹⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 205. Арк. 94.

справі було встановлено, що «Бахталовський в останні роки займався підготовкою нових кадрів священників та монахів, в м. Коломия купив великий приватний будинок, в якому сподівався створити нелегальний жіночий монастир, проводив нелегальні зборища віруючих, обробляючи їх в антирадянському дусі»¹⁰¹. У звинувачувальних висновках йому ставилося у провину написання і поширення таких релігійних проповідей та статей, як «Про КСМ» (Комуністична спілка молоді — *О. Б.*), «Рахіль», «Переднє слово», «Фатима», «Про спільне життя», «Чернеча родина», «Покликання», а також вже традиційна організаційна діяльність по створенню груп з метою відриву громадян від активної громадської діяльності¹⁰². Як і в попередньому випадку, судова колегія Івано-Франківського обласного суду не врахувала похилого віку священника і 12 червня 1969 р. за ст.ст. 62 ч. 1 та 209 ч. 1 КК УРСР засудила його до трьох років виправно-трудових таборів суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням¹⁰³. Процеси В. Величківського, Р. Бахталовського поклали початок черговій кампанії виявлення греко-католиків у державних органах, громадських організаціях, науково-дослідних установах, вищих навчальних закладах.

Незважаючи на переслідування та репресії, широкий арсенал пропагандистських засобів, придушити правлячому режиму громадський рух за відродження УГКЦ так і не вдалося. Аналіз виявлених і опрацьованих документів дають підстави стверджувати, що події у Чехословаччині 1968 р. привертали увагу широких верств населення України. Інформацію про спроби демократичного оновлення соціалізму у сусідній країні жителі УРСР (особливо західних областей республіки), на відміну від населення інших регіонів СРСР, черпали як з радянських засобів масової інформації (газети, журнали, телебачення), так і в ЗМІ ЧССР, а також в ході численних персональних контактів з громадянами Чехословаччини. Незважаючи на зусилля радянської пропагандистської машини, не все населення УРСР сприймало стереотипи, вироблені ідеологічним апаратом КПРС щодо «Празької весни». Розуміння необхідності створення нової моделі соціалістичної демократії у ЧССР знаходило позитивний відгук серед українських інтелектуалів, спонукало останніх боротися за втілення в життя ідей свободи та незалежності у власній країні.

Моніторинг громадської думки, здійснений радянськими спецслужбами після введення військ Варшавського договору до ЧССР, засвідчив наявність критичного ставлення громадян до зовнішньої політики КПРС. За спостереженнями КДБ значне число населення УРСР не підтримувало офіційну версію застосування армії у чехословацькій кризі, яка зводилася до формулювання: «введення військ було відповіддю радянського керівництва на

¹⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. (1972). Пор. 7. Арк. 123–125.

¹⁰² ГДА СБУ (м. Івано-Франківськ). Спр. 7497-П. Арк. 246–252.

¹⁰³ Там само. Арк. 330–331.

прохання “здорових сил” у керівництві ЧССР». «Вимірювання температури» українського соціуму у світлі подій «Празької весни» вказувало, що спогади про угорську революцію 1956 р., яка повільно витіснялася з суспільної пам’яті, остаточно так і не зникли.

«Празька весна» 1968 р., пов’язані з ними всі подальші процеси відіграли важливу роль в розвитку демократичних тенденцій у колишніх радянських республіках, привернули увагу широкої громадськості до серйозних деформацій у внутрішній і зовнішній політиці СРСР та його найближчих союзників, показали шляхи лібералізації тоталітарного суспільства, висунули і сформуvalи коло осіб, здатних активно протистояти правлячому режиму. Не випадково ряд дослідників, і серед них учасник правозахисного руху в СРСР Андрій Амальрик, розглядають вищезначені події як визначальні у формуванні радянського дисидентства. «Можна говорити, — писав він, — і про два покоління опозиції — світоглядних, а не вікових — покоління 56-го року і покоління 1966-го року». Покоління 56-го року «сформувалось під впливом деґсталінізації, хвилювань в Польщі, але головним чином — під впливом угорського повстання 1956 року...». «Покоління 66-го року сформувалось під впливом суду над Синявським та Данієлем в 1966 році, чехословацьких реформ 1967–1968 років і врешті-решт у серпні 1968 року»¹⁰⁴.

Якщо Чехословаччина збуджували уяву радянських, в тому числі українських дисидентів у другій половині 1960-х рр., то на початку 1980-х рр. їх увагу привернули інші міжнародні події. Зокрема, американський історик Р. Сольчаник у своїй статті «Польща і Радянський Захід» переконливо доводить вплив на формування ідеології дисидентства подій у Польщі 1980 р. «В контексті політики радянської багатонаціональної держави, — зазначав вчений, — події, що розпочалися влітку 1980 року — виникнення «Солідарності» як незалежної профспілки, перетворення її в національний рух опозиції існуючому політичному ладу і, як наслідок, криза в ПОРП — має, перш за все, ідеологічне значення»¹⁰⁵. Підкріпити тезу Р. Сольчаника дають можливість архівні документи та матеріали Служби безпеки України, інших державних та відомчих установ. Вони свідчать, що боротьба польських трудящих за свої політичні, економічні, національні та релігійні права знайшла гарячу підтримку серед українських інакодумців. Так, у листівці під назвою «Економіка № 1, 1980 р.», що поширювалася в ряді міст СРСР, у тому числі в Донбасі, від імені «Ідеальної Комуністичної партії Радянського союзу» містився заклик подолати суцільну залежність радянських профспілок від комуністичної партії, взяти за взірець польське об’єднання трудящих¹⁰⁶. Активно пропагував серед свого оточення ідею створення незалеж-

¹⁰⁴ Амальрик А. *Записки диссидента*. М., 1991. С. 40.

¹⁰⁵ *Советские национальности в стратегической перспективе*. Москва, 1986. С. 197.

¹⁰⁶ ГДА СБУ (м. Донецьк). Спр. 32860-ПФ. Т. 1. Арк. 99.

них профспілкових організацій на зразок польської «Солідарності» старший інженер Чернігівського обласного відділу охорони здоров'я М. Малиновський, за що отримав за ст. 62 ч. 1 три роки виправно-трудових таборів¹⁰⁷. Про свою солідарність із страйкуючими у Гданську заявив у відкритому листі до закордонних профспілок токарь Іллічевського порту Л. Сірій¹⁰⁸. Своє захоплення опозиційним рухом у Польщі висловив інженер з Чернігова А. Бедарьков. У написаній ним праці «Моє вільнодумство», яка стала причиною переслідувань, зазначалося: «Дії робітничого класу в Польщі запалили нову іскру в історії існування людства і відкрили нову форму боротьби, боротьби проти авантюристів, що називають себе комуністами. Це найважливіша подія сучасності, котра викличе позитивні паростки в свідомості передових представників робітничого класу в усіх країнах світу»¹⁰⁹.

Поширення впливу польських подій на СРСР стало предметом обговорення Секретаріатом ЦК КПРС 4 жовтня 1980 р. за участю М. Сулова, К. Черненко, М. Горбачова, Б. Пономарьова, В. Долгих, М. Зімяніна, К. Русякова. Спеціальній комісії на чолі з М. Суловим було доручено виробити проект постанови з цього приводу, яка б поставила надійний заслон проникненню об'єктивної інформації з території сусідньої держави¹¹⁰. Проте вжиті заходи, зумовлені постановою ЦК КПРС, так і не дали бажаного результату. Попри всі перешкоди, інформація з Польщі не лише проникала на територію СРСР, найперше в Україну, яка мала з ПНР спільний кордон, але й поширювалась серед різноманітних верств населення республіки. При цьому на відміну від попередніх років опозиційні настрої охоплювали не лише творчу, наукову інтелігенцію, а й значною мірою інженерно-технічних працівників, робітників різних регіонів України. Практично неефективною була пропаганда та контрпропаганда, пов'язана з введенням у 1979 р. «обмеженого контингенту радянських військ» на територію ДРА. Закриті соціологічні опитування, проведені за дорученням ЦК КПРС, аналітичні матеріали органів КГБ свідчили про непопулярність рішення вищого політичного керівництва щодо Афганістану. При цьому хотілося б відзначити, що й раніше суворо утаємничені військові акції СРСР за кордоном в Сирії, Єгипті, В'єтнамі, Північній Кореї, інших країнах не знаходили своєї підтримки серед населення союзних республік. Ще в серпні 1970 р. ці питання ставив перед ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Спираючись на випадок загибелі в Об'єднаній Арабській Республіці двох військовослужбовців — братів Івана та Миколи Довганюків з с. Сопово Коломийського району Івано-Франківської області, він пропонував вжити ряд заходів, які б дали змогу

¹⁰⁷ ГДА СБУ(м. Чернігів). Спр. 14693-П. Т. 1. Арк. 6, 260.

¹⁰⁸ Алексеева Л. *История инакомыслия в СССР. Новейший период*. Москва-Вильнюс, 1992. С. 314

¹⁰⁹ ГДА СБУ(м. Чернігів). Спр. 14957-П. Т. 1. Арк. 160.

¹¹⁰ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 46. Спр. 59. Арк. 60.

нейтралізувати негативну громадську думку. Опір вторгненню військ до Афганістану існував в усіх без винятку верствах населення. Він проявлявся у спробах більш-менш впливових керівників усіх ланок відвернути своїх дітей від служби в ДРА, загальному несприйняттю інформації про Афганістан в засобах масової інформації, критичних висловах на адресу вищих посадових осіб в КПРС і Радянській державі. Подекуди доходило до стихійних мітингів протесту, викликаних загибеллю молодих радянських військовослужбовців. Якщо врахувати, що агресія СРСР викликала хвилю протестів у світі (бойкот Московської Олімпіади, економічні санкції та ін.), то можна дійти висновку, що радянська політика в Афганістані стала помітним чинником формування опозиції. За активний протест проти участі Радянського Союзу у війні в Афганістані зазнали переслідувань В. Остренко із Запоріжжя¹¹¹, Д. Мазур з Житомирщини¹¹², П. Рубан з Чернігівщини¹¹³. Їх роз'яснювальна робота серед населення значною мірою розходила з офіційним трактуванням «історичної інтернаціональної місії» радянських військ у ДРА.

Розглядаючи роль зовнішніх чинників у формуванні ідеології дисидентства варто звернути увагу на цілий ряд інших міжнародних подій, які мали визначальне значення для визрівання протестних настроїв серед населення Української РСР.

Спроби створення легальної національної правозахисної організації спостерігаються в середині 1970-х років і спираються на ті реалії, які склалися на той час у зовнішній політиці СРСР. Послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав різної політичної орієнтації, залежність СРСР від західних технологій, експорту продовольства обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини, змусили його маневрувати на міжнародній арені. Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, підписання Гельсінської угоди створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху, наріжним каменем якого стала боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. Як відзначав Валентин Мороз «...Гельсінський рух в Україні був відблиском загальносвітової тенденції, породженої епохою "детанту"»¹¹⁴.

Єврейський національний рух нерозривно пов'язується з утворенням на політичній карті світу в травні 1948 року держави Ізраїль, яке поставило за мету об'єднання світового єврейства. Якщо в кінці 1940-х на початку 1950-х років єврейський національний рух обмежувався спецслужбами та вищим політичним керівництвом країни, то в наступні десятиріччя він поступово

¹¹¹ Остренко В. Именем КГБ. *Век XX и мир*. 1990. № 5. С. 5–6.

¹¹² Абаза С. Уроки сільського вчителя. *Старожитності*. 1993. № 39–40.

¹¹³ ГДА СБУ (м. Чернігів). Спр. 15252. Т. 1. Арк. 54; Т. 3. Арк. 194.

¹¹⁴ Мороз В. Шістдесяті роки в Україні. *Всесвіт*. 1993. № 9–10. С. 182.

позбувався повсякчасної опіки з боку КПРС та Радянської держави. Особливо чітко це спостерігається в другій половині 1960-х років в ході близько-східного конфлікту влітку 1967 року. Документи ЦК КПУ чітко фіксують наявність полярних думок щодо політики Ізраїлю на Близькому сході, причин та наслідків Шестиденної війни (червень 1967 р.) Інформації, що надходили у відділ адміністративних органів ЦК КПУ з Чернівецької, Одеської та інших областей УРСР¹¹⁵ віддзеркалювали всезростаючі, націоналістичні настрої серед осіб єврейської національності. У зв'язку з цим серйозне занепокоєння політичного керівництва республіки викликала діяльність віруючих іудейської громади в м. Одесі, які виступили за надання всілякої підтримки своїм єдинокровним братам і сестрам¹¹⁶.

Пожвавлення серед осіб єврейської національності, законні прагнення ряду громадян СРСР виїхати на свою історичну батьківщину, стурбованість Ізраїлю та США порушенням прав людини в країні Рад стали підставою для серйозних політичних висновків, які лягли в основу прийнятих в кінці 1960–1970-х років документів ЦК КПРС та ЦК Компартії України. Уявлення, поняття та умовиводи партійного ареопагу розкриває назва постанови Секретаріату ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з антирадянською та антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму» (1 лютого 1972 р.), яка провідну роль боротьби з сіонізмом відводила центральному органу державного управління СРСР в області зовнішньої політики та міжнародних відносин та Комітету держбезпеки, очолюваному Ю. Андроповим¹¹⁷ (за нашими підрахунками лише в 1970-х роках було прийнято близько десятка постанов вищого політичного керівництва СРСР, про дубльовані згодом ЦК Компартії України, спрямовані на боротьбу з проявами сіонізму). Характерно, що вже в другій половині 1960-х років проглядаються спроби розглядати єврейський рух в контексті загального антирадянського руху. Виступаючи 20 жовтня 1968 р. на нараді перших секретарів обкомів партії, голів облвиконкомів, керівників республіканських міністерств і відомств, відповідальних працівників ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР, редакторів республіканських газет П. Шелест прилюдно констатував «змикання сіонізму з українським буржуазним націоналізмом». При цьому лідер ЦК КПУ всіляко радив ідеологічному та адміністративному апаратам консолідувати зусилля для «викриття так званого союзу»¹¹⁸.

Пресинг зі сторони Заходу на радянський уряд щодо ігнорування ним «єврейського питання», прояви антисемітизму на державному рівні, призвело до активізації боротьби єврейських національних сил в Українській

¹¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6313. Арк. 57–60.

¹¹⁶ Там само. Оп. 8. Спр. 3387. Арк. 37.

¹¹⁷ Російський державний архів новітньої історії. Картотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.

¹¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3106. Арк. 52.

РСР в середині 1960 — початку 1980-х років за «права і можливості в області релігії та культури, гарантованих всім релігійним і етнічним групам радянської конституцією».

Учасники українського дисидентського руху в СРСР вбачали у своїх діях нерозривний зв'язок зі світовим загальнодемократичним процесом. Розпад колоніальної системи і утворення нових незалежних держав в Азії та Африці (середина 1950 — кінець 1960-х років), пошуки власного шляху розвитку в ряді країн Європи вселяло надію на реальне поліпшення становища національних республік у складі радянської імперії. У поширюваній у самвидаві на початку 1970-х років програми «Української Національної Комуністичної Партії» констатувалося, що 1960–1970-ті роки позначені «... бурхливим рухом пригноблених націй до державного визначення, як це ми бачимо на прикладі народів Африки і Латинської Америки. Не обминають цей рух країни Центральної та Східної Європи в боротьбі проти російського колоніалізму нового типу»¹¹⁹. Розмірковуючи про шляхи розв'язання національного питання в Україні український письменник та мовознавець Олекса Різників (у травні 1972 р. за звинуваченням у проведенні антирадянської агітації і пропаганди (ч. 1 ст. 62 КК УРСР) Одеським обласним судом. був засуджений на 5,5 р. таборів суворого режиму), писав: «Національне питання — одне з найважливіших у наш час, як у масштабах країни, так і в світовому масштабі. Чомусь, говорячи про вплив Заходу на нашу молодь, зовсім забувають про вплив африканського і азійського руху за національне визволення... Чи знаходить це якийсь відгук серед національних меншин (так у тексті — *О. Б.*) в СРСР? На мою думку — досить сильний»¹²⁰.

Не менш важливий вплив на розвиток на розгортання дисидентського руху в Українській РСР справили нові реалії, які склалися у взаємовідносинах між капіталістичною та соціалістичною економічними системами протягом кінця 1950-х — 1980-ті роки. Падіння «залізної завіси», послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав різної політичної орієнтації, залежність СРСР від західних технологій, імпорту продовольства обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини. Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, підписання Заключного акту наради з безпеки і співробітництва в Європі (1 серпня 1975 р., м. Гельсінкі) створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху в Радянському Союзі, наріжним каменем якого стали боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. Як відзначав історик, представник українського національного руху в 1960–1980-х роках Валентин Мороз

¹¹⁹ ГДА СБУ. Спр. 69260-фп. Т. 9. Арк. 78.

¹²⁰ Там само. Т. 15. Арк. 31.

«... Гельсінський рух в Україні був відблиском загальносвітової тенденції, народженої епохою детанту»¹²¹.

Доволі складно було протистояти керівництву СРСР зусиллям розвинутих демократичних країн, які розглядали дотримання прав людини як невідмінну умову своїх політичних та економічних відносин з Радянським Союзом. В другій половині 1970-х років боротьба за права людини стане невід'ємною складовою міжнародної політики адміністрації Президента США Джеймса Картера. З огляду на це, досить незграбними виглядали дипломатичні демарші СРСР, спрямовані на нейтралізацію негативних наслідків розпочатої на Заході міжнародної кампанії на захист прав і свобод радянських громадян. 19 травня 1977 р. політбюро ЦК КПРС затвердило представлений МЗС СРСР та КДБ СРСР інструкцію «Про вказівки рад послам у зв'язку з галасом на Заході стосовно питання про «права людини». У секретному документі на рівні шкільного підручника розкривалися права і свободи громадян СРСР, яких вони нібито досягли за 60 років радянської влади. Щодо переслідування дисидентів то керівний орган правлячої партії в СРСР визнавав, що «... в нашій країні, на жаль, не перевелися ще люди, чие політичне чи моральне обличчя суперечить суспільній свідомості. Таких ущербних, ображених в чомусь особисто людей, політичних переродженців, нігілістів, наклепників на Заході називають «інакодумцями». Цих відщепенців лише жалюгідна купка»¹²². В кампанії дезінформації вищим політичним керівництвом УРСР було використано «відступництво» ряду активних діячів дисидентського руху. Це дало підстави радянській стороні заявити, що значне число притягнутих до кримінальної відповідальності Іван Дзюба, Микола Холодний та ін. виступили з викривальними заявами, в яких не лише визнавали здійснені ними злочини, але й розкрили інспіраторів їх діяльності — антирадянські зарубіжні організації та ідеологічні центри, з якими вони були пов'язані»¹²³.

Окремі вказівки отримали послы в країнах — союзниках СРСР: «Лише для Варшави, Праги, Берліна, Будапешта, Бухареста, Софії, Гавани, Улан-Батора, Ханоя, Белграда... Ознайомте зі змістом цих вказівок міністра іноземних справ країни перебування або особу, яка її заступає і висловіть надію, що країна перебування буде також проводити відповідну роботу в даному напрямку»¹²⁴.

Спеціальний сценарій був розроблений для бесіди посла СРСР в Сполучених Штатах Америки Анатолія Добриніна з держсекретарем США Сайрусом Венсом, затверджений на засіданні політбюро ЦК КПРС 18 лютого

¹²¹ Мороз В. Шістдесяті роки в Україні... С. 182.

¹²² Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 25. Спр. 50. Арк. 15.

¹²³ Там само. Арк. 17.

¹²⁴ *Власть и диссиденты. Из документов КГБ и ЦК КПСС.* Московская Гельсинская Группа, 2006. С. 176–177.

1977 року. Радянський дипломат мав донести керівнику зовнішнього відомства США наміри СРСР застосувати санкції до ряду представників американського посольства у Москві, зокрема першого секретаря посольства Дж. Прессела, який вдається до відкритої підтримки опозиційних кіл в Радянському Союзі¹²⁵. Грунтовні рекомендації щодо реагування до «кампанії з прав людини» отримали керівники комуністичних і робітничих партій. Радпослам доручалось ознайомити «керівництво друзів» з позицією Кремля: «спільна відсіч політичним диверсіям імперіалістам, переконливе спростування наклепницьких вигадок про життя в СРСР та інших соціалістичних країнах, важливі і для нас і для вас. Переконані, що наше співробітництво буде зміцнюватися і в цій галузі, сприяючи успіху боротьби за мир, демократію та соціалізм і нашій спільній справі»¹²⁶. Причому варто було якійсь з європейських комуністичних партій відійти від вироблених у Москві постулатів як вона зразу зазнавала осуду. У 1977 році керівництвом КПРС різко критикувались лідери Італійської комуністичної партії, які не зуміли відмежуватися від серії антирадянських заходів — Сахаровських слухань в Римі (25–27 листопада 1977 р.), дискусії у Флоренції, міжнародної виставки у Венеції (15–17 грудня 1977 р.), які мали привернути увагу світового співтовариства до переслідувань інакодумців в СРСР¹²⁷.

Не справились надії вищого партійного керівництва СРСР на пом'якшення позицій США в галузі прав людини і з приходом до влади у січні 1981 р. адміністрації Рональда Рейгана. Останній ще на етапі передвиборної боротьби призначив одним з своїх радників, професора Джорджтаунського університету, ініціатора традиції щорічного відзначення у Конгресі США «Тижня поневолених націй» (акція привертала увагу світу до становища національних меншин в колишньому СРСР, в тому числі і української), довголітнього президента Українського конгресового комітету Америки Льва Добрянського. Таке призначення викликало розгубленість як в Москві, так і в Києві. Думки щодо реакції на цей крок кандидат в президенти Р. Рейгана діаметрально розділилися. Якщо директор Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн, член-кореспондент А. Шлепаков пропонував розгорнути в українській пресі широку кампанію по дискредитації Л. Добрянського то завідуючий відділом зарубіжних зв'язків ЦК Компартії України А. Меркулов радив не привертати увагу до американського громадського та політичного діяча українського походження¹²⁸.

Виступаючи 10 березня 1982 р. на церемонії проголошення Президентом Р. Рейганом так званого «Дня Афганістану» віце-президент Дж. Буш заявив, що США «... не забувають про становище поневолених націй у Східній

¹²⁵ Там само. С. 149–153.

¹²⁶ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 25. Спр. 42. Арк. 2.

¹²⁷ Там само. Оп. 37. Спр. 34. Арк. 20–21.

¹²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2058. Арк. 58.

Європі від Балтійських держав до України та Узбекистану». В кінці червня 1982 р. зусиллями спеціального комітету Конгресу США з питань балтійських держав і України та української еміграції в палаті представників Конгресу було влаштовано «Тиждень українських національних та людських прав», в ході якого за участі американських конгресменів було розглянуто і оприлюднені чимало фактів порушення прав людини в Україні. 21 вересня 1982 р. свою позицію щодо України, активних борців за політичні, економічні, соціальні, національні та релігійні права українського народу засвідчив особисто Президент Р. Рейган, який підписав Прокламацію, яка оголошувала 9 листопада 1982 р. «Днем Української Гельсінської Групи». У документі Президент США підтвердив «...рішучість ніколи не забувати сміливої боротьби народу України за свої невід'ємні права» і зобов'язувався робити «все можливе» щоб «полегшити страждання тих українців, що переслідуються радянською владою за їх спроби добитися своїх прав»¹²⁹. В коментарях світових засобів інформації говорилося, що згадана прокламація стала першим в історії США президентським актом, який стосувався виключно України. Дещо пізніше, в черні 1987 р., Комісія Конгресу США з безпеки та співробітництва в Європі з нагоди 10-річчя створення Української Гельсінської групи випустила збірник документів під назвою «Documents of Helsinki monitoring groups in the U.S.S.R. and Lithuania (1976–1986) Volume 3. Ukraine. — Washington, 1987», в якому було вміщено матеріали про історію створення правозахисної організації в Україні, її основні програмні документи¹³⁰.

Потужна міжнародна кампанія на захист репресованих учасників правозахисного руху в Українській РСР хоч і не гарантувала їм особистої безпеки, але значною мірою послаблювала репресивні дії владних структур проти дисидентів. Так, вище політичне керівництво країни, зовнішньополітичне відомство СРСР, радянські спецслужби змушені були зважати на діяльність ряду міжнародних правозахисних організацій таких як «Лікарі за права людини», «Союз захисту радянських євреїв», «Комітет українських політв'язнів», «Міжнародна амністія» та ін.¹³¹ Завдяки активній міжнародній кампанії, організованій західними правозахисними організаціями у січні 1976 р. з Дніпропетровської психлікарні було звільнено київського математика Леоніда Плюща. Під тиском світової громадськості у квітні 1979 р. Кремль був змушений обміняти в'язня сумління Георгія Вінса та політв'язня Валентина Мороза та ще трьох російських дисидентів на двох радянських розвідників, засуджених до тривалих термінів ув'язнення в США.

¹²⁹ Там само, Арк. 44.

¹³⁰ Там само. Оп. 25. Спр. 3205. Арк. 1–2.

¹³¹ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 25. Спр. 51. Арк. 1–4; Спр. 52. Арк. 1–3.

Серйозну загрозу у поживленні антирадянських настроїв серед громадян Радянського Союзу, Кремль вбачав у роботі зарубіжних радіостанцій, які, користуючись принципом вільного обміну інформації, знайомили багатонаціональну аудиторію в СРСР з прихованими фактами радянської історії та сучасності. Спираючись на матеріали кримінальних справ порушених проти українських інакодумців, голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко на нараді працівників правоохоронних органів 31 січня 1963 року повідомив, що близько 25% осіб, які стали на шлях активної боротьби з радянською владою здійснили під впливом інформації, отриманої під час прослуховування зарубіжних радіопередач¹³².

Якщо в 1956 році на території СРСР прослуховувалося до 80 іноземних радіостанцій то вже через рік їх налічувалося 96¹³³, значно менше в 1970–1980-х роках (1974 р. — 35, 1982 р. — 37)¹³⁴. У другій половині 1950-х років органи КДБ повідомляли, що в Луганській та інших областях України широкий розмах отримала переробка радіоприймачів для слухання іноземних радіостанцій «Голос Америки», «Свобода», «Рим», «Бі-Бі-Сі», «Ватикан». Прагнучи перешкодити вільному обміну інформації Секретаріат ЦК КПРС 19 липня 1960 року ухвалив постанову «Про заходи активної протидії ворожій радіопропаганді», яка передбачала широкий комплекс заходів — від створення цікавих та високохудожніх програм на радянських радіостанціях до технічних засобів нейтралізації «ворожих голосів»¹³⁵. За інформацією Міністерства зв'язку УРСР на літо 1980 року в Україні на протидію зарубіжним радіостанціям було зорієнтовано 297 передавачів, розташованих у Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Сімферополі, Ужгороді, Харкові, Чернівцях. Незважаючи на такий технічний потенціал заступник міністра зв'язку УРСР Володимир Саванчук вважав можливості його відомства по заглушуванні зарубіжних радіостанцій явно недостатніми, оскільки вони не могли повністю перешкодити зарубіжному радіомовленню на території республіки¹³⁶. Не вдалося створити щільний заслон для зарубіжного радіомовлення і упродовж першої половини 1980-х років Секретар ЦК КПРС Є. Лігачов та голова КДБ СРСР В. Чебриков 25 вересня 1986 року повідомляли політбюро ЦК КПРС про те, що до заглушування іноземних радіостанцій використовується 13 радіоцентрів дального захисту і 81 станція місцевого захисту загальною потужністю порядку 40 тисяч кВт. Далеким захистом забезпечувалося заглушування передач приблизно на 80% території Радянського Союзу. Станції місцевого захисту були розгорнуті у 81 місті та

¹³² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2323. Арк. 58.

¹³³ Там само. Оп. 24. Спр. 4538. Арк. 70.

¹³⁴ Каганов Ю. О. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 193.

¹³⁵ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 46. Спр. 14. Арк. 53–54.

¹³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2051. Арк. 11–12.

забезпечували зрив передач в зоні радіусом до 30 км. Засобами далекого і близького захисту з різним ступенем ефективності забезпечувалися регіони (в тому числі Україна), в яких проживає біля 100–130 млн. осіб.

У зв'язку з цим Є. Лігачов і В. Чебриков пропонували припинити заглушування урядових радіостанцій «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі», а також радіостанцій «Радіо Пекін», «Радіо Корея», вивільнивши потужності для заглушування радіостанцій «Радіо Свобода», «Німецька хвиля», «Голос Ізраїлю», передачі яких мали «відверто антирадянський характер»¹³⁷.

На формування ідеологічно ворожого світогляду населення України на переконання Комітету держбезпеки впливало особисте спілкування та листування з іноземцями, читання «буржуазних» газет та книг, які нелегально завозилися на територію СРСР. Вибірковий аналіз листування жителів республіки з іноземними кореспондентами показав, що саме переписка несла в собі не лише побутову інформацію, а й містила важливі факти політичного, економічного та культурного життя різних країн. Найбільш інтенсивно листування з іноземцями здійснювалось в західних областях УРСР, що можна простежити за поданою таблицею¹³⁸.

Таблиця 1.

Листування громадян СРСР з іноземними кореспондентами

	Кількість іноземних кореспондентів по рокам			
	1970 р.	1971 р.	1972 р.	1973 р.
Радянські кореспонденти з капіталістичними країнами	261301	283634	312230	327900
Радянські кореспонденти з соціалістичними країнами	403150	422700	457930	485900
Інокореспонденти з капіталістичних країн	180216	189096	213835	229505
Інокореспонденти з соціалістичних країн	317600	339800	368120	392300

Не зменшувався потік листування між українськими і іноземними кореспондентами і надалі. Тільки у Львівську область в другій половині 1970-х — на початку 1980-х років щорічно надходило біля 400 тисяч листів, 80 тисяч посилок і бандеролей¹³⁹.

Процес обміну різноманітною інформацією здійснювалося за допомогою іноземного туризму, від'їзду українців за кордон і відвідування іноземними громадянами Української РСР. Комунікаційний процес особливо поживався

¹³⁷ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 89. Оп. 18. Спр. 105. Арк. 1–2.

¹³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 878. Арк. 16–20.

¹³⁹ Російський державний архів новітньої історії. Ф. 5. Оп. 68. Спр. 458. Арк. 4.

в другій половині 1960-х років після усунення ряду штучних перепон, створених радянськими владними структурами. Лише на дільниці Західного Прикордонного Округу упродовж 1964–1967 років пропуск осіб через кордон збільшився в півтора рази, а потік транспортних засобів збільшився на 20%¹⁴⁰. Причому тенденція зростання кількості туристів до України зберігала свою динаміку і в наступні роки. Приріст потоку туристів супроводжувався істотним збільшенням кількості ввезення забороненої в СРСР літератури. Якщо в 1964 р. контрольними пунктами Західного Прикордонного Округу було вилучено близько 1500 екземплярів книг, брошур і журналів «антирадянського, націоналістичного та релігійного змісту» то в 1966–1967 році і в першому кварталі 1968 року вилучено 74.317 екземплярів такої літератури, а також чимало предметів релігійного культу¹⁴¹.

Як повідомляв 22 травня 1968 року політбюро ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П. Шелест «...ідеологічно-шкідлива література вилучається у прибуваючих у нашу країну іноземців з капіталістичних держав, особливо з США, ФРН та Франції, у деяких громадян соціалістичних країн, а також у значної кількості радянських громадян, здійснюючи зарубіжні поїздки»¹⁴². Через канал туризму робилися спроби передати також виготовлений в Україні самвидав, документи правозахисного руху, відомості про політв'язнів, заборонені до друку в УРСР твори українських письменників, журналістів.

У поширенні інформації у світі про існуючі сили опору правлячому режиму в УРСР, дієвій підтримці дисидентів важливу роль відігравала чисельна українська діаспора у світі, духовно пов'язана зі своєю історичною батьківщиною. У середині 1960-х років була зроблена спроба об'єднання розпорошеної української діаспори в світі, зосередження її зусиль на підтримку демократичного руху в Україні. Ініціативу цього взяли на себе Комітет українців Канади (КУК), Український конгресовий комітет Америки (УККА), громадський комітет українців у Південній Америці. Їх зусиллями була створена Панамериканська українська конференція (ПАУК), яка підготувала і скликала 12–19 листопада 1969 р. Перший світовий конгрес вільних українців (СКВУ). В Конгресі взяло участь більше 1000 делегатів з 17 країн світу — США, Канади, Аргентини, Бразилії, Венесуели, Чилі, Франції, ФРН, Італії, Нідерландів, Люксембургу, Бельгії, Швейцарії та ін. Вагомо прозвучала і знайшла широкий резонанс у світі заява Першого світового Конгресу Українців «про сучасну ситуацію в Україні». В ній не лише констатувалася наявність серйозних деформацій в національній політиці КПРС та її негативних наслідків для України, а й висувалися конкретні вимоги в сфері політики, економіки, культури. Серед них: встановлення громадянства в Україні, надання українській мові статусу державної, лега-

¹⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 65. Арк. 21.

¹⁴¹ Там само. Арк. 20.

¹⁴² Там само.

лізація Української автокефальної православної церкви та Української греко-католицької церкви. «Ми сподіваємося, — говорилося в заяві, — що радянське керівництво скористається річницею Жовтневої революції 1967 р. для перегляду своєї політики щодо України і почне знову сторінку в історії українсько-російських взаємин. Закликаємо радянські чинники проголосити як вияв доброї волі, амністію всім українським політв'язням»¹⁴³. Заява СКВУ були офіційно направлена Л. Брежневу, М. Підгорному, О. Косигіну, А. Громико, П. Шелесту, іншим членам вищого партійного органу КПРС.

Питання русифікації української культури, переслідування творчої інтелігенції в УРСР обговорювалися на засіданнях українського видавництва «Смолоскип» (м. Балтимор, США), об'єднання українських письменників (ОУП) в еміграції «Слово» (м. Нью-Йорк, США). Члени ОУП «Слово» звернулися з проханням до міжнародних неурядових організацій «ПЕН-клуб», «Міжнародна Амністія», Генерального секретаря ООН з проханням сприяти звільненню українських політв'язнів. Крім того, ОУП «Слово» порушило питання про надання почесного членства в «ПЕН-клубі» вісьмом засудженим українським літераторам: В. Чорноволу, І. Калинцю, С. Караванському, М. Осадчому, Д. Шумуку, В. Стусу, Є. Сверстюку та І. Світличному, а також направило пропозицію в Комітет по Нобелівським преміям про присудження М. Руденку та О. Тихому Нобелівської премії миру¹⁴⁴.

Досить ефективною була діяльність утвореного влітку 1974 р. Комітету оборони Валентина Мороза, який організував демонстрації протесту перед посольством СРСР в Канаді, розгорнув петиційну кампанію, збирав кошти на підтримку в'язнів совісті в Українській РСР. Важливо, що діяльність згаданого «Комітету» вийшла за рамки піклування за долю окремого представника українського національного руху опору. Допомогу і підтримку у виданні матеріалів УГГ надавали створений у листопаді 1976 р. у Вашингтоні «Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні» (президент А. Зварун) та Закордонне представництво УГГ, започатковане в жовтні 1978 р. політемігрантами П. Григоренком, Л. Плющем, Н. Світличною та Н. Стратовою-Караванською.

Різноманітні організаційні структури, створені при українських організаціях США, Канади інших країн координували величезну за своїм обсягом петиційну кампанію, спрямовану проти нищення української культури, мови, політичних репресій. Лише в 1972 р. від українських організацій було направлено в ООН близько 300 тисяч петицій, меморандумів, заяв¹⁴⁵.

Особливо активізувались українські організації за кордоном у період підготовки та святкування 60-ї річниці «Жовтневої революції 1917 року».

¹⁴³ Покоп М. Після світового конгресу вільних українців. *Сучасність*. 1968. № 1. С. 64.

¹⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1513. Арк. 9–10.

¹⁴⁵ Там само. Спр. 1281. Арк. 78–79.

8 вересня 1977 року ексекютива Українського конгресового комітету Америки (УККА) влаштувала масову демонстрацію у Нью-Йорку під гаслом «захисту прав України поневоленої Москвою», в якій взяли участь до 20 тисяч осіб. 2 жовтня 1977 р. у Нью-Йорку було проведено мітинг під гаслом «Наші вимоги до Белградської конференції», на якому виступили Леонід Плющ як представник Української Громадської Групи сприяння Гельсінських угод, Людмила Алексєєва та Андрій Амальрик як представники Московської Гельсінської Групи, а також колишній Генеральний прокурор в США Ремзі Кларк, який взяв на себе роль адвоката українських політв'язнів М. Руденка та О. Тихого. Виступаючі на цьому мітингу твердили що їх основною вимогою є звільнення усіх заарештованих в СРСР учасників гельсінського руху.

У другій половині 1970-х років утворилося ряд українських правозахисних організацій, які ставили за мету підтримку українських політв'язнів. Так, в кінці вересня 1977 року в м. Клівленді (США) відбулася «Перша Крайова конференція українсько-американських адвокатів», на якій було створено об'єднання, яке прагнуло до «більш тісного зв'язку з українською громадськістю та її організаціями і надання їм допомоги, а також правове опікування над дисидентами, зокрема, українцями»¹⁴⁶.

Загалом ситуацію в Україні на кінець 1970-х років вивчали, аналізували та висвітлювали понад 30 кафедр українознавства, 65 державних установ, 50 видавництв, понад 150 газет та журналів, створених за ініціативою української діаспори¹⁴⁷. На допомогу Україні спрямовували свою діяльність понад 600 українських організацій, молодіжних клубів, релігійних та наукових товариств, які діяли в Канаді, США, ФРН, Англії, Франції, Бельгії та інших країнах¹⁴⁸.

Таким чином міжнародні звернення на захист дисидентів, висвітлення у пресі діяльності опозиції, фінансування та розповсюдженні самвидаву поза межами України, публікація за кордоном творів опальних у Радянському Союзі авторів, надання гуманітарної допомоги переслідуваним та сім'ям ув'язнених борців за права людини з боку західних демократичних урядів, міжнаціональних правозахисних організацій, української діаспори сприяла консолідації опозиційного руху в УРСР, виробленню найбільш ефективних форм протидії правлячому режиму в СРСР.

§ 3. Повсякдення учасників Руху опору

Позитивні зрушення в суспільно-політичному житті та духовній сфері покликані до життя процесом десталінізації радянського суспільства сприяли появі нового покоління інтелігенції — шістдесятництва, соціальна активність

¹⁴⁶ Там само. Спр. 1513. Арк. 9.

¹⁴⁷ Там само. Спр. 1891. Арк. 6.

¹⁴⁸ Там само. Спр. 1135. Арк. 3.

якого припала на кінець 1950 — початок 1960-х рр. — в епоху, яка висловом філософа Ю. Шрейдера мала ледь не перші паростки свідомого індивідуума, особистої свободи, незалежної від панівної ідеології¹⁴⁹.

Про інтелектуальну ауру, яка слугувала формуванню самобутньої течії в суспільно-політичному та культурному житті України говорив згодом літературний критик І. Дзюба: «Це був час, коли в основному друкували т. зв. прогресивних письменників. Але й вони давали нам чимало, бо і Гемінгвей відкривав якийсь інший підхід до життя, так само й Ремарк, і Луї Арагон, і той же Брехт. Усі вони показували інші виміри світу, хоча, здавалося б, і не виходили за межі прийнятої у нас ідеології, але, по суті, це був глибший, багатовимірний погляд на світ. Треба також сказати, що десь із середини п'ятдесятих років дуже велике значення для нас мала польська преса. Це було єдине вікно, а якщо не вікно, то віконечко у західний світ. Я передплачував «Polityke», «Kulture», «Zycie Literackie», «Twojczosc», «Literatyrni Nowiny». Так само робило й чимало інших людей. Тоді найпопулярнішим був польський відділ у книгарні на головній вулиці Києва — Хрещатику. Ця книгарня продавала книжки з країн народної демократії. Польський відділ був дуже популярним, особливо ж серед інтелігенції й молоді. У жодного з нас не було якихось проблем з читанням по-польському. Польська книжка була для нас дуже важливою. Другим щодо значення був чехословацький елемент. З Чехословаччини також надходила література, газети; я передплачував «Literatyrni Nowiny»... Для нас дуже важливим був український журнал, що виходив у Чехословаччині, «Дукля». По-перше, тому, що там ми могли прочитати тих авторів, яких не дозволялося друкувати в Україні, з другого ж боку, ми й самі почали друкувати там свої тексти. В основному ті, в друкові яких нам відмовляли вдома»¹⁵⁰. Культурне та психологічне тло, яке визначило суспільно-політичний характер та духовне обличчя шістдесятників Львова окреслив психолог М. Горинь: «У львівського історика Ярослава Дашкевича родичі були за кордоном, і від них, невідомо яким чином, він отримував літературу, присвячену національно-визвольному руху. Завдяки йому ми почали цю нелегальну літературу читати, а її справді було багато. Крім цього, ми влаштовували колективне прослуховування магнітофонних плівок із записами поезії, які робив Світличний. Я сам систематично збирав на подібні прослуховування викладачів торгово-економічного й ветеринарного інститутів, а також університету. Ці зустрічі я організовував під виглядом товариських вечірок. Мені

¹⁴⁹ Шрейдер Ю. А. *Ценности, которые мы выбираем. Смысл и предпосылки ценностного выбора*. Москва, 1999. С. 49.

¹⁵⁰ *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком]* / пер. із пол. Київ, 2004. С. 107–108.

здається, що ніколи в історії України поезія не використовувалася для політичної боротьби з існуючим режимом так інтенсивно, як тоді. У той час усі — від селян до лікарів, інженерів і вчителів — цікавилися поезією. Це була форма протесту проти існуючого режиму. Поезія ж Симоненка відіграла тоді виняткову роль»¹⁵¹.

Перегляд морально-естетичних цінностей, шукання нової літературно-мистецької форми, відмова від старих догм та стереотипів, незгода з естетичними засадами соціалістичного реалізму, пошук «правди і чесної позиції», інтерес до власної та надбань західної культур, потяг до релігійно-філософської літератури, домагання розширення національної свободи, ідея поступового покращення життєвої атмосфери в межах існуючого політичного ладу сприяли зближенню та формуванню тісних зв'язків між представниками молодшого покоління літературно-мистецької інтелігенції. Гуртування молодих митців, які пропагували творчу розкутість, духовний демократизм, етичний максималізм, нонконформізм, поривання до експерименту, відбувалось самотьком — під час проведення мистецьких заходів, поетичних вечорів, приватних вечірок. «Такі люди, — писав літературознавець Іван Світличний, — є в різних містах у Києві, у Москві, у Львові. Це люди різного віку, різної національності, різних фахів, але вони сходяться на тому, що прогрес у нашій країні може відбуватися шляхом широкої і всебічної демократизації суспільства, який, на наш погляд, відбувається надто повільно, а в деяких сферах, наприклад, у сферах культури і, взагалі, занедбане. Ці люди спілкуються між собою на товариських засадах, здебільшого це діячі культури, ніяких організаційних принципів між ними не існує. Окремі люди, окремі групи людей мають свої думки з різних питань і тому конкретніше говорити про якусь спільну платформу неможливо. Зв'язки між собою підтримують шляхом особистих контактів, зустрічей, листування і так далі. У цьому колі осіб є люди більш авторитетні і менш авторитетні, але якогось загально визнаного керівника немає»¹⁵².

Одним з яскравих прикладів місць інтелектуальних зібрань плеяди шістдесятників було помешкання мовознавця І. Світличного, яке знаходилось в історичній місцевості Києва — Чоколівці. Поет В. Стус однокімнатну квартиру І. Світличного називав «голубником» так як вона була розташована на останньому, п'ятому поверсі житлового будинку. «Згадую стіни, завантажені книгами і гравюрами, керамікою і книгами — думну сутінь, де добре мислилося і почувалося. Йй-Богу ж, коли є в Києві найрідніші закамарки, то один з них — там, у ластів'ячому гнізді, під самим дахом» (З листа В. Стуса)¹⁵³. Упродовж 1960-х рр. в оселі поета та перекладача (вул. Уманська, 35 кв. 20) збиралась велика кількість представників творчої інтелігенції.

¹⁵¹ Там само. С. 203–204.

¹⁵² ГДА СБУ. Спр. 68805-ФП. Т. 1. Арк. 297.

¹⁵³ Коцюбинська М. «Доброокий». *Спогади про Івана Світличного*. Київ, 1998. С. 107.

«Невеличке помешкання на Уманській, 35 стало осередком інтенсивного духовного життя, неофіційним Клубом творчості. Тут почували себе як удома Василь Симоненко й Іван Драч, Опанас Заливаха й Алла Горська, Іван Дзюба і Юрій Бадзьо, Галина Севрук і Василь Стус, Ігор Калинець і Василь Голобородько. Тут ми відкривали для себе Плужника, Антонича, Зерова. Тут вітали кожен паросток нонконформістського українського мистецтва... Тут, у цій хаті записувався на плівку Симоненків «Злодій» та інші поезії, завдяки чому його голос зберігся для нащадків. І не лише його голос — Іванова фонотека вбирала в себе голоси багатьох молодих — із тих, що починали в 60-ті: Голобородько, Мамайсура, Воробйова — усіх не перелічити. Тут усі вони знаходили теплу усмішку, підбадьорливе слово, життєдайний духовний (та й не лише духовний!) харч, невибагливу, але безвідмовну ночівлю. Тут було зібрано практично все, що видавали в той час, — книжки, здавалося, от-от витіснять господарів із хати. Та вільне крісло для душевної розмови знаходилося завжди. Тож в історії української культур значення цих пожитейському надто скромних, якщо не сказати вбогих за сучасними стандартами, але духовно багатих пенатів важко переоцінити» (Зі спогадів М. Коцюбинської)¹⁵⁴.

Часто-густо розкуте молоде товариство митців збиралось у помешканні київських художників А. Горської та В. Зарецького по вул. Репіна (нині Терещенківська) № 25 та їх майстерні (вул. Філатова, 10). Український живописець О. Заливаха відзначав: «Навколо Алли Горської, що була найяскравішою постаттю, найрішучою і найенергічнішою, гуртувалися всі ті, хто був не байдужий, хто шукав витоків та сучасних напрямків, аби виявити своє українське лице серед культур народів світу. Квартира Віктора Зарецького з Аллою були епіцентром руху. До неї тягнулися молоді вчені й поети, артисти і музиканти, студенти... Іноді, коли вже в хаті було аж надто затісно... тоді завше ставала в пригоді майстерня на вулиці Філатова»¹⁵⁵.

Справжньою оазою українськості для молодих ентузіастів, які у своїй творчості намагалися віддзеркалити націєцентричні та антропоцентричні духовні тенденції, став приватний музей скульптора, маляра, етнографа І. Гончара. «Хата-музей» І. Гончара (колекція налічувала близько 2,5 тисяч експонатів — народна картина, килими, кераміка, писанки, рушники, сорочки, верхній одяг, музичні інструменти, ікона) у Києві на Новонавницькій вулиці № 8 випромінювала «національний дух», створювала можливість відвідувачам збагатити свої знання з історії, етнографії, образотворчого мистецтва.

Регулярні неформальні зустрічі нового покоління української інтелігенції відбувалися у будинку Н. Суровцевої-Олицької в Умані (вул. Ком-молоді, 6) на квартирі представника Українського Ренесансу 1920-х рр.

¹⁵⁴ Там само. С. 106.

¹⁵⁵ Алла Горська: *Червона тінь калини: Листи, спогади, статті*. Київ, 1996. С. 164.

Б. Антоненка-Давидовича в столичному житловому будинку письменників («Роліт») на вулиці Леніна (нині вул. Б. Хмельницького), № 68 та садибі корифея українського перекладознавства Г. Кочура в Ірпені. Про локальні інтелектуальні об'єднання, які вирізнялися своєю відкритістю та динамічністю йдеться у спогадах літературознавиці та перекладачки М. Коцюбинської: «Усе наше товариство збиралося в Антоненка-Давидовича. У нього бували Євген Сверстюк, Іван Світличний і його сестра Надія, Алла Горська, Василь Голобородько. Я вже не говорю про урочистості, які влаштовувалися в Антоненка-Давидовича, бо на його день народження сходився дослівно натовп. Серед тих, кого вабила його особистість, були не тільки представники творчої інтелігенції, а й люди з провінції, які намагалися щось зробити для української культури... Натомість у Григорія Кочура збиралися переважно перекладачі, наприклад, Анатолій Перепада, Дмитро Череватенко, Дмитро Паламарчук, Микола Лукаш. До нього приходили й перекладачі-початківці. З нашого кола в нього бували: Юрій Бадзьо, його дружина, Світлана Кириченко, Надія Світлична, Іван Світличний із дружиною. Ми постійно збиралися у Кочура. До нього, як і до Світличного, заходили всі, хто приїздив із закордону. Пам'ятаю візити Зіни Генік-Березовської, Андрія Куримського, Віри Вовк, Анни-Галі Горбач і її доньки Катерини. Приходили також люди з їхніми рекомендаціями. Загалом в усіх закордонних гостей був визначений маршрут; вони обов'язково відвідували музей Івана Гончара та помешкання Кочура. Зустрічі у Кочура (на відміну від політичного характеру зібрань у Бориса Антоненка-Давидовича) були справжнім святом поезії, знання, ерудиції»¹⁵⁶.

Прагнення до вільної, незаангажованої творчості охопили широке коло осіб у Львові, Дніпрі, Одесі, Луцьку. Наприкінці 1950-х — середині 1960-х рр. у Львові функціонувала неофіційна школа художника К. Звіринського. У власній квартирі на вулиці Лисенка, 22-б, яка перетворилася на підпільну академію, К. Звіринський навчав профільним предметам мистецтва, знайомив з теорією класичного авангарду, стилістикою метафізичного малярства, новинками музичного світу та філософської думки молоду плеяду художників-шістдесятників — О. Мінька, Б. Галицького, А. Бокотея, Р. Петрука, С. Шабатуру, П. Марковича, І. Марчука. За спогадами доньки К. Звіринського — Христини її батько дотримувався суворих правил конспірації: призначав зустрічі учням у різних місцях, розробив систему умовних звукових сигналів¹⁵⁷.

Потужна інтелектуально-дискусійна платформа у Львові на початку 1960-х років оформилася навколо самобутнього митця О. Мінька, про що

¹⁵⁶ Бунт покоління... С. 165–166.

¹⁵⁷ Вишнева К. Нонконформізм проти соцреалізму. Таємна академія Карла Звіринського. *Амнезія*. 2020. 4 вересня. URL: <https://amnesia.in.ua/zvirynskiy>

пільства»¹⁶⁰ був самвидав — непідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури (заборонених художніх, філософських, суспільно-політичних творів вітчизняних та зарубіжних авторів, передруків релігійних (богослужбових) книг, українських дореволюційних та еміграційних видань; заяв, петицій, клопотань, листів учасників опозиційного руху в Україні). Створення (переписування під копірку, фотокопіювання, розмноження на друкарських машинках, ротарах, шапірографах) та розповсюдження (передавання з рук до рук через знайомих, однодумців, поштою, шляхом підкидування) відмінних від настанов офіційної ідеології оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких аналізувалися деформації радянського суспільства, розглядалися нонконформітською частиною шістдесятників як «інтелектуальний» опір комуністичному режимові в УРСР. Творення позаофіційної літератури стало частиною повсякденного життя багатоликої інтелектуальної опозиції. Львівський шістдесятник М. Горинь пригадував: «Ця і діяльність ґрунтувалася на тому, що ми переписували тексти для самвидаву. Ми створили центр, де розмножували тексти. Щоб організувати такий центр (а ми ж не були заможними людьми — я заробляв 140 карбованців, моя дружина 70), ми сплачували податки на «українську справу». Щомісяця я віддавав на потреби нашого центру 20 карбованців. За ці гроші ми купували фотопапір (найчастіше ми розмножували тексти фотоспособом), друкарський папір й, нарешті, самі друкарські машинки. Під кінець 1964 року у нас було п'ять друкарських машинок»¹⁶¹.

Таємничість, конспірація, постійне відчуття небезпеки ставали атрибутом життя кола людей, які займалися поширенням альтернативної або забороненої офіційною владою інформації, а також нелегальних документів. Редагування, розмножування та тиражування позацензурного часопису «Український вісник» проводилося дисидентами з дотриманням суворих правил конспірації. За спогадами А. Пашко редактор часопису В. Чорновіл «багато всього тримав у голові... Він готував матеріали підпільно, щоб ніхто не бачив. А якщо побачили — спалював, інакше б відібрали... Журнал готувався як машинопис. В. Чорновіл ховав друкарську машинку в знайомих людей. Часто не сам друкував. Машинка переносилася від одних людей до інших, треті — друкували. Іноді люди навіть не здогадувалися, кому вони допомагали. Якось був обшук в однієї жінки, яка щойно народила, так жінка кинула друкарську машинку в брудні пелюшки, і її ніхто не побачив. Передавали і записки — скручували цигаркові папірці й так передавали один одному якісь послання... частину надрукованого матеріалу на цигарковому папері в рукавах я носила на передрук до Л. Шереметьєвої»¹⁶².

¹⁶⁰ Шубин А. *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР*. Москва, 2008. 382 с.

¹⁶¹ *Бунт покоління...* С. 207.

¹⁶² Мельникова О. *Дисидентські комунікації в Україні (1960-х — початку 1990-х рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками: Хрестоматія*. Маріуполь, 2018. С. 45.

Причетний до підготовки перших двох номерів «Українського вісника» київський лікар М. Плахотнюк переповів власну історію про збір інформації та поширення нелегального суспільно-політичного часопису: «... я кілька разів відвідав Львів під різними приводами: то вертаючись із Карпат, проносивши той чи інший матеріал протягом десяти днів насподі в наплічнику, то з Києва повіз своїх друзів-студентів політехнічного інституту до Львова на екскурсію»¹⁶³.

Система цінностей, мовний код, моральні орієнтири, стиль життя та мислення ще більше згуртовували між собою представників радикального крила «кухонних гуртків», «інтелектуальних співтовариств», які тяжіли до дисидентського середовища. Належність до нонконформістського кола створювали унікальні можливості для реалізації творчої особистості і заохочувало її до опозиційної діяльності. «Утиски, переслідування, матеріальні нестатки й житейські негаразди, неможливість реалізуватися у загальноприйнятих «легальних» вимірах — усе це компенсувалося багатством і радістю спілкування з людьми у справжньому значенні цього слова, причетністю до легендарної “маленької шопти” таких людей, якоюсь інтуїтивною, поза раціональною вірою у торжество “чоловіцтва” над “звірством”, якщо скористатися Франковим визначенням» — зауважувала шістдесятниця М. Коцюбинська¹⁶⁴.

На процес налагодження взаєморозуміння і взаємодії, розвиток комунікаційної діяльності шістдесятників значно впливав чинник їхніх особистих взаємин. Рух однодумців не обмежувався дискусіями в приватних помешканнях чи художніх майстернях, роботою у Клубі творчої молоді, проведенням літературних вечорів у студентських або робітничих аудиторіях. «Починаючи від 1968 р., — пригадувала дружина І. Світличного Леоніда, — ми щоліта проводили частину відпочинку на Прип'яті: жили в наметах, чоловіки ловили рибу, жінки готували їжу, дітлахи збирали дику смородину та ожину... Товариство було вишукане: за кількістю виключених із КПРС на квадратний метр наметів нас можна було занести до книги рекордів Гіннеса. Особливо запам'яталися вечірні розмови біля вогнища. Вночі вільно слухали “ворожі” голоси: на відстані кількох кілометрів там не було навіть людей, не те що “глушилок”... В 70-х роках прип'ятські вояжі проходили в кагебістській облозі — явній і нахабній»¹⁶⁵.

Помітною рисою дисидентської повсякденності було прослуховування «закордонних ворожих голосів» таких як «Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода», «Німецька хвиля», «Голос Америки», радіо Ватикану, «Бі-Бі-Сі». Серед українських дисидентів спостерігався підвищений інтерес до радіо-

¹⁶³ Плахотнюк М. *Коловорот: статті, спогади, документи*. Київ, 2012. С. 254.

¹⁶⁴ Коцюбинська М. *Книга спогадів*. Харків, 2006. С. 101.

¹⁶⁵ Світлична Л. Поруч з Іваном. *«Доброокий»*. Спогади про Івана Світличного. Київ, 1998. С. 33–34.

передач, в яких приділялася увага національній тематиці, суспільно-політичному життю в УРСР. Учителю української мови, політв'язень В. Овсієнко пригадував: «Я, скажімо, коли звільнився у 1978 р., то перше, що зробив, це знайшов мідний дріт, закинув його на грушу і прив'язав до свого радіоприймача. У провінції було добре чути, порівнюючи з великим містом, де стояли глушители. Якщо ввечері не було що почути, то вставали о 5 чи 6 ранку, тоді ще краще був зв'язок. “Радіо Свобода”, “Вільна Європа”, “Голос Америки”, “Бі-Бі-Сі” були великою потугою. Але найбільше слухав “Радіо Свободу”, де була українська редакція і там працювала Н. Світлична. А в неї такий був проникливий голос, що він, незважаючи на глушилки, сюди проникав»¹⁶⁶.

Вагомим чинником, який вплинув на повсякденне життя дисидентів та їх родичів були переслідування та арешти безпосередніх учасників Руху Опору. У книзі М. Мариновича «Всесвіт за колючим дротом» автор описує психологічну атмосферу, яка панувала серед членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод в умовах репресій: «Під кінець січня перша ейфорія від створення Групи минула. Кожен з її членів відчував стеження за собою, був звільнений з роботи чи мав якісь інші труднощі. Всі розуміли, що ми під дуже сильним ковпаком. Масові обшуки кінця 1976 року і втрата цінних документів викликали великий стрес. Отже, була якась нервозність — усі ми розуміли, що рано чи пізно нас заарештують, але не знали коли. Це так створювало відповідну напругу, і ми не могли уникнути того, що називається шпигуноманією. Адже було цілком зрозуміло, що КГБ, виявляючи таку прицільну увагу до нас, просто не може не спробувати заслати до нас своїх агентів. Тому досить було помітити або уявити собі, що люди поведуться якось неадекватно, і підозра відразу розквітала пишним цвітом»¹⁶⁷.

Незважаючи на критичні «проробки», залякування, репресії інакодумців, друзі, колеги та родичі політв'язнів не залишили їх наодинці з собою. Радянським спецслужбам було добре відомо про існування допомоги переслідуваним (так звана громадська каса), створеного з ініціативи В. Черновола та І. Світличного. На поч. 1970-х рр. серед київської інтелігенції виникла оформлення передплати періодичних видань для ув'язнених дисидентів. Незмінною залишалася і моральна підтримка учасників Руху опору. Відомий український перекладач М. Лукаш не тільки не захотів в 1972 р. приєднатися до кампанії засудження опального літератора І. Дзюби, а й виступив у СПУ з заявою, в якій назвав його арешт незаконним і висловив бажання відбутися покарання за нього. Виявленням солідарності стали

¹⁶⁶ Мельникова О. *Дисидентські комунікації в Україні...* С. 31–32.

¹⁶⁷ Маринович М. *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*. Львів, 2016. С. 118.

вечірки-привітання, які художниця А. Горська влаштувала в київському ресторані «Наталка» для зустрічі політв'язнів, котрі поверталися додому.

Про ефект комунікації між собою родичів політв'язнів йдеться у спогадах В. Гриценко-Лісової: «Після відправки засуджених політв'язнів до таборів (1972–1974 рр.) сформувалося коло з родичів та друзів, що залишилися неув'язнені. Ми почали активніше спілкуватись між собою, усупереч перешкодам КГБ. Налагоджували зв'язки з родинами ув'язнених з інших міст і сіл України. Витворили навіть традиції: вітання з днем народження, святкування Нового року, інших обрядових і Шевченківських свят, посвячення у школярики. Це гарно робили Галина Дідківська та її мама Галина Полікарпівна, Світлана Кириченко, Надія Світлична, Таміла Матусевич та ін. Валентина Бердник організувала курси крою і шиття, які проводила на квартирі у Віри Лісової. Словом, ізоляція в суспільстві, де запанували розгубленість, мовчання і страх, нас здружила. Це також давало можливість ділитися новинами з таборів та навколо сімей ув'язнених»¹⁶⁸.

Таким чином в 1960-х рр. серед обдарованої в творчому плані молоді спостерігалось помітне прагнення до групування на неофіційній основі.

Відповіддю на активізацію опозиційного руху в Українській РСР у 1960–1980-х роках стали політичні репресії, які проводилися за допомогою створеного розгалуженого карального апарату та спиралися на відповідну законодавчу та нормативну базу. Серед великого арсеналу методів та засобів розправи над інакодумцями (звільнення з роботи, виключення з членів КПРС, творчих спілок, заборона публікуватися у ЗМІ) надзвичайну роль відігравала радянська пенітенціарна система.

Серед різноманітних засобів придушення інакодумства по-справжньому езуїтським залишалась у 1960–1980-х рр. каральна психіатрія. Лише в 1967 — першому півріччі 1971 рр. за антирадянську пропаганду та агітацію, розповсюдження наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний лад в судовому та позасудовому порядку, через правоохоронні та медичні органи було примусово госпіталізовано 249 громадян¹⁶⁹. Серед тих, хто в 1960–1980-х рр. відчув на собі всі «досягнення» та нововведення каральної психіатрії, були М. Скоков, В. Клебанов, В. Кондрук, П. Скочок, В. Триш, В. Рафальський, Г. Михайленко, В. Спиненко, М. Сорокін, Б. Ковгар, М. Плахотнюк, Л. Плющ, В. Рубан, Г. Токаюк, Ф. Король, А. Лупиніс, А. Ільченко, О. Ющенко, В. Зеркальцев, Л. Настусенко, Й. Тереля та багато інших. Про умови перебування та «лікування» у «психушці» залишився спогад київського математика та публіциста Л. Плюща, якого за «проведення антирадянської пропаганди» радянська Феміда на початку 1973 р. відправила на примусове лікування до Дніпропетровської спеціальної психіатричної

¹⁶⁸ Лісова В. Жінки в русі опору сімдесятих років. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей*. URL: <http://museum.khpg.org/1202337115>

¹⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 546. Арк. 79.

лікарні МВС УРСР: «Нейролептики та щоденні сцени притуплювали мене інтелектуально, морально й емоційно. Лікування і режим у психушці, як я побачив на власному прикладі, призначені відразу зламати людину й знищити її волю до опору. У дванадцятому відділі мені приписували галоперидол у малих дозах. У дев'ятому відділі я пройшов два курси інсулінотерапії. Після кожної ін'єкції лікарі прив'язували мене до ліжка, немов хотіли викликати інсуліновий шок. Пізніше мені давали великі дози трифтазину, і в таблетках... і в ін'єкціях. Хоч я намагався випльовувати таблетки, вони вбивали моє бажання читати або думати, і я швидко втрачав зацікавлення політичними справами, потім науковими, а тоді й дружиною та дітьми. Пам'ять моя різко ослабла, і моя мова стала коротка й уривчаста... У голові лишилися тільки думки про куріння і хабарі санітарам за додатковий вихід до вбиральні. Я навіть не хотів побачень, яких раніше так нетерпляче чекав...»¹⁷⁰.

Про жахливу буденність в лікарні суворого нагляду живописав у автобіографічній книзі «Коловорот» шістдесятник М. Плахотнюк: «У Дніпропетровську для написання листів відводилося по 1-1,5 години один раз на тиждень, у неділю. Після обіду нас виводили в коридор, який правив і за їдальню, і за цех для в'язання раптівочок, і за кінозал зранку по неділях... Глядачі сиділи на долівці. У 12-му та 11-му відділеннях підлоги не було, а просто коридор був усталений цементом. Отже, я мав велику приємність у неділю аж двічі виходити в коридор. Зранку — у кіно, о 15-й годині — писати листи. А це означало, що є шанс додатково піти в туалет, якщо вдасться, то й покурити. Листи писали під наглядом чергової медсестри, санітара-зека й мента-прапорщика... За все треба було платити: за підстругування олівця, за те, щоб поголили бодай десятим, а не п'ятнадцятим (санітари голили одною бритвочкою, не змінюючи, осіб 15–20), щоб зайвий раз випустили до туалету, щоб не попався з тюремним ключем у роті під час вживання нейролептиків тощо»¹⁷¹. Примусове лікування та ізоляція в закладах репресивної медицини спонукали ув'язнених дисидентів виробляти і застосовувати певні стратегії пристосування і спротиву у кризовій ситуації. Опинившись у заграбованій лікарні, в лабетах каральної психіатрії політв'язні, прагнучи зберегти своє тіло і психіку, намагалися всіляко підвищувати свій науковий та культурний рівень так як вважали, що самоосвіта є ефективним ресурсом для виживання в умовах стресових перевантажень. Зберегти гідність та протидіяти деморалізації ставив за мету пацієнт лікарні-в'язниці Леонід Плющ: «Я все більше боявся, що моя деградація невігойна і що я допоможу своїм катам тим, що збожеволію. Почуття безвихідності, необмеженості перебування в цьому пеклі спонукало багатьох здорових

¹⁷⁰ Плющ Л. У карнавалі історії. *Сучасність*. 1980. С. 323.

¹⁷¹ Плахотнюк М. Відчуження од болю, або як ми листувалися. *Дисиденти. Антологія текстів*. Київ, 2018. С. 405–406.

в'язнів думати про самогубство. Я теж втрачав волю до життя. Тримався тільки самозаклинанням: не розлютитися, не забути, не піддатися!»¹⁷². Щоб убезпечити себе від серйозних психічних розладів та отупіння вчений-математик Л. Плющ не полишав займатися науковою роботою та нарощенням власного інтелектуального та духовного потенціалу: «Замовив я в Тані (дружина — О. Б.) книжки про структурну аналізу, психологію гри й мистецтва, гумор і дослідження емоцій. За попереднього приїзду... Таня привезла мені кілька книжок — збірку італійських п'єс, книжку Мартіна Гарднера про математичні гри й оповідання Туве Янссон про мумін-тролів»¹⁷³.

Режим утримання у психіатричних лікарнях та виправно-трудовах таборах мав сприяти «перевиховуванню» політичних опонентів радянського ладу. Ізоляція від суспільства, комплекс вимог, правил, обмежень, заборон, які формували особливий порядок життєдіяльності в умовах відбування покарання, табірний побут, інші методи карального впливу мали перетворити дисидентів на законслухняних громадян. Український літературний критик, есеїст Євген Сверстюк так описав умови перебування у таборі суворого режиму ВС — 389/36 у Пермській області Російської Федерації куди потрапив за виготовлення і розповсюдження документів самвидаву: «У зоні існував каральний режим, тобто постійна загроза карцеру, ПКТ чи центральної тюрми у Владимирі. Весь робочий час треба проводити на робочому місці. Харчування вбоге й одноманітне. Пригнічений стан планувався через присутність «чорних вовків» (так лагерні наглядачі називали кагебістів, які змушували адміністрацію тероризувати визначених ними в'язнів, чіплятися до дрібниць і бити « по костям» (карцер на голих холодних нарах) та «по желудку» (позбавлення «ларка» — права закупівлі харчів і тютюну на 5 крб на місяць)). Особливо цінували «чорні вовки» моральний удар: раз на рік з далеких країв приїдуть до в'язня мати чи дружина, а їй повідомляють; ваш муж лишен свіданий за плохое поведение». У зоні мали панувати пригнічений настрій і безнадія. Карали за гуртові розмови, а особливо співи. Зона примусової праці, жури та відчаю»¹⁷⁴.

Вилучення зі звичного соціального середовища, тривале перебування за ґратами вкрай негативно впливало на здоров'я ув'язнених, провокувало соціально-психологічні деформації особистості. За надзвичайних обставин перебування в неволі, часткового або повного блокування окремих прав і свобод головним завданням для політичних в'язнів стало вироблення поведінкової стратегії щоб впоратися із запитами таборового життя. У місцях позбавлення волі відбувалася малопомітна консолідація ув'язнених за національною ознакою та типом вчиненого злочину. Спільноти організовані за

¹⁷² Плющ Л. У карнавалі історії... С. 323.

¹⁷³ Плющ Л. Психушка. Дисиденти. Антологія текстів. Київ, 2018. С. 387.

¹⁷⁴ Сверстюк Є. О. *На полі честі: У 2 кн.* Кн. 1. Невже то я? Київ, 2015. С. 173.

принципом земляцтва та схожості політичних поглядів часто-густо вибудовували власні мережі виживання та своєрідну етику турботи в межах неформальної групи. Опис проявів товаришкості, солідарності, взаємопомочі за національною приналежністю знаходимо у спогадах українських дисидентів про роки проведені за дротом. Багаторічний політв'язень М. Горбаль пригадував: «Зустріч новоприбулого в'язня — це завжди своєрідна табірна врочистість. Буде заварений традиційний, збережений для такої okazji чай, буде колом гурт українства і в центрі — він, новоприбулий, до якого уважно приглядатимуться, якого уважно слухатимуть, зважаючи кожне слово. А все загалом, з мовчазних їхніх поглядів мало би означати: «Нічого витримаємо. Ми твої друзі, і на нас, можеш покластися»¹⁷⁵. Про щире бажання бранців підтримувати один одного, ділитися провіантом розповідає М. Маринович: «в'язні справді ділилися одне з одним отриманими посилками. Свято одного було святом для всіх (тут ідеться переважно про дисидентів, які трималися однією родиною, хоч правило пригостити когось із отриманого скарбу вважалося загальноприйнятним). Особливо «звірствував» у роздаванні гостинців київський філософ Євген Пронюк: він не заспокоювався доти, доки не роздавав з отриманої ним посилки останнього шматочка їстівного»¹⁷⁶.

«Освоєння» політв'язнями життя в межах зони всупереч існуючим нормам та регламентам, спроби опанувати таборовим повсякденням через відтворення основних елементів «нормального життя» найбільшою мірою сприяли їх адаптації у відповідному середовищі існування. Зусилля з «одомашнення» житла (барака) та прилеглої території сприймалося невільникими як конструювання своєрідного «простору свободи»: «Багато квітів... вишивка скрізь на вікнах і над грубкою в бараці, біля ліжок-нар і на комірцях табірних смугастих суконок українок...» — такою закарбувалося у пам'яті Н. Світличної жіноче відділення (ЖХ 386/3-3) Барашевського виправно-трудового табору суворого режиму у Мордовії¹⁷⁷. Розбивка квітника з прихованою у ньому городиною (цибуля, часник, кріп) на території Барашевської жіночої політичної зони було намаганням українських бранок перетворити чужий простір на свій¹⁷⁸.

Виправно-трудовий табір, ув'язнені за політичними статтями представники наукової та творчої інтелігенції сприймали як місце для праці в екстремальних умовах¹⁷⁹. Відтворити традиційний ритм життя в «малій зоні» прагнув мовознавець, літературний критик, поет та перекладач Іван Світличний. Він невтомно працював над словником українських синонімів,

¹⁷⁵ Горбаль М. *Презентація життя: версія роману*. Київ, 2006. С. 122–123.

¹⁷⁶ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 217.

¹⁷⁷ Сенік І. *Метелики спогадів. Спогади і взори до вишивання*. Львів, 2003. С. 101.

¹⁷⁸ *Ув'язнені чорнобривці*. Київ, 2020. С. 82.

¹⁷⁹ Коваленко І. *Спогади співв'язня. «Доброокий». Спогади про Івана Світличного*. Київ, 1998. С. 472.

поглиблював свої знання з іноземних мов, намагався стежити за літературним процесом в Україні. За спогадами очевидців І. Світличний «працював кожної вільної хвилини і вдень, і вночі. Світла в боксі не гасили всю ніч. Ще стоїть гомін, в'язні ще не поснули, а Світличний зіпершись рукою на підвіконня (його ліжко стояло біля вікна), щось пише, гортає якусь книжку, щось у ній вишукує — ще довго працює»¹⁸⁰.

Прибувши влітку 1972 р. до виправно-трудового табору ЖХ-385/3-4, Н. Строката-Караванська разом з ув'язненою Н. Світличною взялися за укладання словника мікробіологічної термінології¹⁸¹. У таборі ВС-389/36 в с. Кучино Пермської області О. Різників вивчав литовську та латиську мови, працював над створенням «Компактного кореневого словника». Опинившись за ґратами, філолог С. Караванський не полишав займатися літературною працею, зокрема роботою над «Словником рим української мови». Поет Іг. Калинець пригадував: «Ми багато читали, виписували всю періодику, гори літератури через «Книга-поштою»... Перечитати гори лектури не було жодної можливості, але потримати книжку, знати, що така існує, трохи погортати, дещо вихопити з неї — конче треба було. Нам видавалося, що ми відстаємо інтелектуально від тих, хто на волі. Ми жили поезією, згадками про поетів...»¹⁸². Наскільки важливою була для політв'язнів можливість займатися самоосвітою, обмінюватися інформацією культурного та суспільно-політичного характеру між собою наголошує у своїх спогадах член УГГ М. Маринович: «Післяробочий вільний час на зоні розподілявся поміж спілкуванням, таємним написанням інформації на волю... читанням книг і періодики, а з якогось часу і прогляданням телевізійних новин... Спілкувались ми або в бараках, якщо йдеться про його мешканців або надворі. По території житлової зони в'язні могли переміщуватися досить вільно... А от заходити «в гості» одне до одного мешканцям різних бараків було заборонено. Ясна річ, усі ми порушували це правило і, відповідно, за це заробляли. Вечірні години були для нас воістину як другий університет... інтенсивна праця над собою і у вольовому, і в інтелектуальному сенсі. Позбавлені більшості побутових турбот, типових для життя на волі, в'язні накидалися на книжки, підручники. Неймовірним щастям після задухи брежневської доби було вільне й розкуте спілкування, адже всіх і так уже покарали за вільнодумство — більше можна було не боятися. Які дискусії між нами спалахували, на які висоти думки ми вибиралися!»¹⁸³.

Серед творчих практик в умовах неволі найпоширенішими були літературні переклади здобутків світової класики та віршування. Поезія стала

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ *Ув'язнені чорнобривці...* Київ, 2020. С. 90.

¹⁸² Калинець І. Носій любови. Іван Світличний. *«Доброокий»*. Спогади про Івана Світличного. Київ, 1998. С. 453–454.

¹⁸³ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 205–206.

духовним прихистком для І. Сенік, С. Сапеляка, І. Сокульського, І. Коваленка, О. Шевченка, Т. Мельничука, Я. Лесіва, М. Руденка, В. Барладяну (у неволі написав збірку віршів «Між людством і самотністю»), Ір. Калинець (писала вірші, дитячі казки, перекладала «Слово о полку Ігоревім» на сучасну українську мову) М. Горбала (за ґратами підготував книгу віршів для дворічного сина «Коломийки для Андрійка»), І. Світличного (поема «Курбас» поетична збірка «Ґратовані сонети» вийшла друком 1977 р. у Мюнхені), Іг. Калинця (поезії 1973–1981 рр. написані під час ув'язнення та перебування на засланні увійшли до книжки «Невольничча муза»), В. Стуса (вилучена табірними наглядачами збірка «Птах душі» містила майже 40 «неримованих віршів»), О. Різника (у неволі упродовж 1972–1977 рр. написав 1,5 тис. віршів, частина яких була опублікована у 1977 р. в Мюнхені у збірці «Поезія з-за колючих дротів»), З. Красівського (відбуваючи покарання у Володимирській тюрмі працював над збіркою поезій «Невольницькі плачі» і поемою «Тріумф сатани»), Ю. Литвина (у таборах Сибіру та Мордовії у середині 1960-х рр. написав збірку віршів «Трагическая галерея»). Перебуваючи у 1976 р. в одиночній камері Володимирської тюрми І. Гель написав культурологічну працю «Ґрані культури», яку розповсюдив у самвидаві під псевдо Степан Говерля. Різьбяр по дереву П. Рубан у місцях позбавлення волі захопився інтарсією (вид інкрустації, виконаної на дерев'яних предметах з кусочків дерева інших порід), виявив на цьому терені неабиякий талант, який відразу вивів його в число найвизначніших інтарксистів світу.

Поширеним видом жіночої творчості у місцях ув'язнення було вишивання. Гендерно маркованого спрямування та протестного смислу заняття рукодільним мистецтвом набуло коли до жіночої політзони у с. Барашево прибули І. Сенік та С. Шабатура. «Я вишила всім нашим дівчатам по 2 комірці, щоб паршиві орієнтувалися, хто ми...»¹⁸⁴ — напише у спогадах українська поетеса І. Сенік. Проблем з витратними матеріалами, пов'язаними з таким видом традиційного українського мистецтва для жінок не існувало так як швейний цех з пошиття рукавиць знаходився у житловому приміщенні, що дозволяло ув'язненим вільно користуватися швейним приладдям, голками, нитками та обрізками крою¹⁸⁵. Дрібні вишивані речі (закладки до книжок, обкладинки для зошитів, дитячі мініатюри аніمالістичного жанру) мали демонструвати турботу невольниць про близьких та рідних на волі.

Персонал пенітенціарної установи всіляко перешкоджав в'язням займатися творчою діяльністю. Завдяки численним заявам-протестам та голодуванню художниця С. Шабатура на певний час виборола право у вільний від роботи час створювати ескізи майбутніх гобеленів, малювати портрети

¹⁸⁴ Сенік І. *Метелики спогадів...* С. 97.

¹⁸⁵ *Ув'язнені чорнобривці...* С. 85.

посестер по ув'язненню. Однак згодом за наказом табірної адміністрації портрети, ескізи гобеленів, монотипії (понад 200 творів), а також понад 100 викінчених екслібрисів, виконаних С. Шабатурою, було вилучено та знищено¹⁸⁶.

Перебуваючи за колючим дротом, після важкої праці (бранки Барашевської жіночої політичної зони змушені були виконувати щоденну норму — пошиття 60 пар робочих рукавиць, а політв'язні табору суворого режиму Кучино-36 протягом робочого дня мали здійснити монтаж 700 деталей для електропрасок) політв'язні знаходили час на творчість та дозвілля. М. Маринович згадує: «У літню пору за гарної погоди молодші в'язні йшли на волейбольний майданчик... Втім у моєму випадку дозвілля означало ще зрідка можливість поспівати, якийсь час на зоні був акордеон, і я не раз брав його до рук, щоб пройти типовий український «катарсис»: проспівавши сумовиті українські народні пісні (втім числі й на слова Шевченка), вмити свою душу і глянути на світ Божий, ніби ясне сонечко після дощу... Приблизно на половині мого терміну в зоні з'явився телевізор... Слухали ми вечірні новини «Время» і звідти дізнавалися часом прецікаві речі... Запам'ятались також кумедні моменти під час перегляду футбольного чемпіонату світу в Іспанії... В зоні я здивовано виявив, що табір не був місцем виключно трагедійного і стражденного існування. Ми сміялися й жартували, брали одне одного на дружні кпини і нещадно висміювали наглядачів»¹⁸⁷.

Українські дисиденти у неволі, попри заборону намагалися дотримуватися християнських атрибутів і ритуалів. Усталеною практикою в'язнів було відзначення найбільших релігійних свят — Різдва та Великодня, як віддзеркалення відданості християнським традиціям і демонстрація патріотичних почуттів. Спогади Н. Світличної дозволяють реконструювати епізоди обрядових практик в умовах табірної режиму: «Ми починали готуватися до свят заздалегідь, ще з літа. Якщо комусь належала з дому посилка, і все ж, якщо комусь дозволялося дістати ту рідкісну посилку, то для неї замовляли в родичів грамів 30–50 маку, стільки ж горіхів, сушениці, грибів. Це все добро зберігали до свят. Навіть якщо хтось із нас хворів, того неторканого запасу не чіпали. Десь днів за 10 до свят починали полювати за пшеничною кашею. Якщо діставали таку на обід або на вечерю — не їли, а виносили надвір і морозили. В такому натуральному холодильнику й зберігали аж до свят. Якщо ж приносили ще раз, перед святами, тоді ту заморожену замінювали свіжою. Якщо ж не давали довший час такої каші, то вже юшку з такою крупою напевно приносили — і тоді ми виловлювали ту крупу з юшки, мили водою і мали... кутю. Зрештою мали традиційних 12 страв, а якщо бракувало до 12-ти, лічили окремо хліб і сіль, узвар і чай. Напередодні Різдва (за тиждень чи два) старалися пошити рукавиць (це була наша примусова праця)

¹⁸⁶ Стефанія Шабатура: *нескорений дух творчості*. Київ, 2017. С. 20.

¹⁸⁷ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 208–210.

стільки, щоб на Різдво не працювати. Наставав Різдвяний вечір. З першою зіркою, як годиться, наша родина сідала за стіл. Цього вечора дошки табірної стола прикрашала вишивана серветка. Над столом — прикріплена до стіни велика вишивана Різдвяна декоративна закладка, вишита, як і все в бараці, руками невтомної Орисі Сенік. Сюжетний взір до неї скомпонувала Стефа Шабатура — художниця, яку живцем відірвали від улюблених гобелінів, і вона гамувала тугу за ними, komponуючи взори закладок. На столі ще була й гілочка сосни, завбільшки в долоню, прикрашена мініатюрними вишиваними свічечками (знов-таки робота О. Сенік)... Табірні страви ми за традицією лишали душам померлих і кликали їх до свого столу нарівні з живими. Наспівавшись колядок за столом, ми виходили з бараку колядувати сусідам і всім добрим людям — як казала в дитинстві бабуся — всім, «хто в лісі й поза лісом». Сусіди — це були наші побратими Василь Стус і Славко Чорновіл, з якими нас розділяло лише кілька рядів «заплетки» (колючих дротів і переораних смуг землі), та ще високі паркани, що не давали змоги нам ані побачитися за всі ті роки, ані почутися. Правда, вони нас один раз почули, і то було, власне, на Різдво. Під тим враженням В. Стус написав потім вірша»¹⁸⁸.

Демонстрація ув'язненими дисидентами релігійних почуттів викликала жорстку реакцію з боку табірної адміністрації. Так відзначення у виправно-трудоному таборі Кучино-36 Великодня (18 квітня 1982 р.) коштувало М. Руденку та М. Мариновичу 15 днів карцеру¹⁸⁹. Незважаючи на заборони та покарання релігійне життя багатьох ув'язнів у виправно-трудовах колоніях було надзвичайно інтенсивне. Християнська віра та молитва, різноманітні способи підтримання та репрезентації релігійної ідентичності слугували для українських дисидентів дієвим засобом виживання та спротиву в таборах та в'язницях.

Листування мало вкрай важливе значення для політв'язнів в умовах ізоляції. Повідомлення з табору й листи отримані від родичів та друзів ув'язнені дисиденти розглядали як спосіб прорвати інформаційну блокаду та своєрідний зв'язок з батьківщиною та навколишнім світом: «Відколи на волі стала відома моя поштова адреса, пішли до табору листи, і кожен ставав причиною пережитого мною інформаційного й душевного «цунамі»... Табірні листи й листи, отримані в таборі, для обох адресатів були справжнім благословенням» (М. Маринович)¹⁹⁰.

Перебуваючи у виправній колонії суворого режиму, засуджений був значно обмежений у листуванні. Спілкування ув'язненого з «волею» регламентувалося двома листами в місяць. Якщо в'язня карали переведенням до

¹⁸⁸ Надія Світлична: Різдво у в'язниці. *Історія Пласту*. URL: <https://100krokiv.info/2018/01/nadiya-svitlychna-rizdvo-u-vyaznytsi/>

¹⁸⁹ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 296.

¹⁹⁰ Там само. С. 220, 222.

приміщення камерного типу («одиночка») то гранична норма знижувалася до одного листа на 2 місяці. Згідно існуючих в 1970–1980-ті рр. правил внутрішнього розпорядку установ з виконання покарань у вигляді позбавлення волі, затверджених МВС СРСР, листи до в'язнів могли надходити без обмежень. Однак траплялися непоодинокі випадки коли листи від рідних та друзів конфісковувалися співробітниками пенітенціарного закладу. Не підлягали видачі політв'язням й листи з-за кордону.

Переписка ув'язнених перебувала під суворим контролем табірної адміністрації. Листи як правило проходили через два етапи цензури — спочатку самоцензури («підозрілу» вісточку додому могли вилучити без права написати другий варіант листа замість конфіскованого), а потім і цензури офіційної. Прикметно, що цензуру табірної переписки співробітники КДБ не приховували. Член-засновник УГГ, в'язень Пермського табору ВС–389/36 М. Маринович, пригадував забавну історію, яка трапилася з ним у 1978 році: «у категорію «підозрілих за змістом» потрапив уже перший мій лист з табору, і причиною цього стало ... моє захоплене враження від уральського неба. Я описував, якими нечувано яскравими пропливають на небі Юпітер і Венера, яким дивно вигнутим є серп Місяця. Через кілька днів зустрічає мене капітан Суворцев та іронізує: «Ну Маринович невже ви мали нас за таких наївних, що ми пропустимо усі ваші зашифровані назви: «Юпітер», «Венера»? Як тут було не засоромитись, що будучи політичним в'язнем, я дозволив собі поетичне світосприйняття?...»¹⁹¹. Часто-густо цензори вдавалися до конфіскації або закреслень окремих рядків листа чи окремих «підозрілих» слів, які нібито містили заборонені відомості або «антирадянські висловлювання».

Режим зони, жорсткі покарання за недотримання табірних правил та регламентів не притлумлював наснагу українських політв'язнів боротися за власну гідність та права. Одним із найпоширеніших методів боротьби дисидентів у місцях позбавлення волі було виготовлення та поширення табірної самвидаву. Про обставини народження позацензурних/антирадянських текстів та «хрещених батьків» самвидаву у пермських таборах ВС 389/35, 36 йдеться у розповіді шістдесятника Іг. Калинця: «Вже за Івана (Світличного — О. Б.) в нашому таборі було розроблено цілу систему опору словом, у ній активно діяли десятки людей, а передовсім Семен Глузман, Зиновій Антонюк, Микола Горбаль, Валерій Марченко, Євген Пронюк... Вишукували різні способи передавання матеріалів у велику зону. А спочатку треба було написати заяву, протест, звернення, хроніку табірної життя, публіцистичну статтю чи літературний твір, обговорити в тісному колі, тоді перенести на тонкий папір і довгий час переховувати готову продукцію в безпечному місці — все це на очах ментів чи навіть стікачів... при постійних шмонах. Працювала організована «фабрика» — і доволі успішно. Іван

¹⁹¹ Там само. С. 219.

(Світличний — О. Б.) здійснював керівництво. Він пропонував тему, заохочував до авторства, сам чимало писав публіцистики, був причетний до всього. Коли він працював у бібліотеці (як інвалід) було зручно переписувати «ксиви» в нього, хоча втекти від раптового ошуку було неможливо... Цікавих випадків балансування на грані було багато. Адже за «спаленням» (шкода ж і праці!) наступали покарання: ШІЗО (штрафний ізолятор — О. Б.), табірна тюрма (ПКТ), а то й тюрма у Володимирі чи згодом у Чистополі (Татарія)»¹⁹².

Механізм підпільної підготовки позацензурних матеріалів і спосіб передачі їх на волю докладно описав в'язень табору ЖХ-389/36 у селі Кучино Пермської обл. С. Сапеляк: «У таборі... існував таємний Рух опору. До нього входили І. Світличний, І. Калинець, В. Марченко, Г. Астра, Є. Сверстюк, Є. Пришляк, Л. Лук'яненко, Й. Менделевич. Туди був залучений і я. Практично кожен мав і виконував свою... функцію. Особливо це стосується «Хроніки» концтабору, що її писали активні в'язні щоденно. За певних обставин хроніку подій можна було передати на волю. Отже, кожен причетний до цієї літописної творчості мав свої доручення. Я мав приносити кілька метрів трансформаторного вузького паперу із робочої зони у помешкання, інколи — навпаки. На цьому папері писалася «Хроніка». Ясна річ, що інші в'язні проносили таким чином перо, рідину (чорнил не було) для письма і т. ін. У кожного із членів Руху опору були свої завдання... Передача на волю будь-якого документа — політичного чи літературного характеру — готувалася іноді цілий рік... таке письмо було писане на вузькому трансформаторному папері пером, спеціально виточеним і відточеним на токарному верстаті, і через велику скляну лупу спеціаліст-писар (звісно зек) переписував тексти-хроніки та літературні твори. Усі ці «документи» переходили у кількох примірниках у тайниках. І лиш незадовго до передачі їх на волю (велику зону, як називали ще всю есесерівську державу в'язні) складали і скручували папір, списаний інформацією, у кульку, тоді занурювали «кульку» у рідкий віск і обгортали переважно у три целофанові обгорточки на полум'ї вогню. Таким чином офірно відданий цій «підпільній справі» в'язень, йдучи на побачення із найближчими йому рідними, переважно за тиждень (оскільки дата побачення трималася у таємниці) ковтав цю «інформаційну кульку» і, звісно, нічого не їв, хоча часто доводилося імітувати обід і вечерю, щоб не викликати підозр, адже такий політв'язень був у конвоїрів і кагебешників під особливим «ковпаком». Отже під час побачення в'язень «сідав на парашу» (туалету не було), себто на велику посуду) ковтав кавальчик вершкового масла, що йому привозили родичі на «свіданку», його, звісно «проносило»... тоді кілька «кульок», які вискакували зі шлунка, треба було помити під краном, пізніше розірвати верхню оболоночку целофану, і тоді ковтав (чи ковтала) батько або дружина. З часом з'явилися й дещо

¹⁹² Калинець І. Носій любови... С. 453.

відмінні, більш досконалі «технології» передачі інформації, але на той саме час... «документи хроніки опору у концтаборах» були саме так передані на волю»¹⁹³.

В умовах панування суворих нормативів табірної переписки, жорсткої цензури в'язні сумління постійно шукали спосіб донести зовнішньому світу інформацію про прояви опору в місцях ув'язнення, методи репресивної практики в радянських політичних «зонах»: «Для якихось екстраординарних і коротких повідомлень у мене з Мамою був домовлений потаємний код, а загалом усю інформацію доводилося їм вилущувати з моїх натяків та обережних роз'яснень. Наприклад фразою про «сильне бажання зберегти фігуру» можна було за камуфлювати перебування у карцері, а згадкою про те, що «ділю безкінечні сні про їжу на дрібненькі серії», я намагався дати зрозуміти, що в цей момент тримаю голодівку. Спрацьовувало це чи ні — не знаю, але в моїх листах чимало такої конспіративно-роз'яснювальної екви-лібристики» (М. Маринович)¹⁹⁴.

Часто-густо невольники вдавалися до встановлення контактів з персоналом колонії та застосування усіляких хитрощів з метою налагодити нелегальний потік кореспонденції з місць ув'язнення на волю. Так у 1978 р. політв'язні Пермського табору ВС–389/36 «... домовившись із одним наглядачем про можливість вислати книгу... провели цілу операцію — вирізали частину обкладинки якоїсь книги і вставили в те місце густо списані «ксиви» з табірною інформацією... Та згодом стало відомо, що ... бандероль опинилась в руках КГБ»¹⁹⁵. Спіймані «порушники режиму» зазнали покарань, однак це не зупиняло політв'язнів і надалі вчиняти спроби доправити на волю непідцензурну вістку.

Одну з витончених «технологій» передачі інформації та оригінальну систему зв'язку з ізольованими в'язнями у приміщенні камерного типу розробив І. Світличний, який працював бібліотекарем у пермському таборі (ВС–389/35). Нюанси цієї табірної конспірації розкрив у своїх мемуарах учасник правозахисного руху, музикант М. Горбаль: «В'язень у ПКТ мав право користуватися бібліотекою: раз на тиждень замовлені книжки приносив наглядач. При поверненні книжок у бібліотеку наглядачі акуратно перевіряли кожну книжку, щоб не було там передано якоїсь записки чи написана на них якась інформація. З Іваном (Світличним — О. Б.) було домовлено: закреслюючи ледь помітно олівцем одну-дві потрібні літери на сторінці, починаючи з передостанньої сторінки книжки знизу вгору з чергуванням сторінок — 1, 3, 5, 3, 5 і т. д. Між тими сторінками можна було також позначити якусь літеру, на всякий випадок, щоб збити з толку, але текст читався саме так:

¹⁹³ Сапеляк С. *Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничя мемуаристика*. Київ, 2003. С. 35, 43.

¹⁹⁴ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 223.

¹⁹⁵ Там само. С. 223–224.

передостання, потім від неї на третій сторінці, потім від неї аж на п'ятій, потім знов на третій, потім знов на п'ятій. Такий зв'язок через бібліотеку був двостороннім»¹⁹⁶.

Окрім складання петицій, протестів, заяв, які надсилалися на адресу табірної адміністрації, вищих партійних органів та судових інстанцій, підготовки підпільних документів для переправлення за кордон, політичні в'язні у боротьбі за свої права обирали дійовий на думку І. Світличного метод ненасильницького спротиву як голодування: «Голодівка в радянському таборі, з якого в'язень не може повідомити навіть рідних, а про ширший розголос взагалі не може бути й мови, — голодівка в таких умовах, звичайно, далеко не є такою ефективною, як і в інших країнах. Проте і тут вона дає свої наслідки, і не випадково в'язні удаються до цього засобу боротьби регулярно... Лише під час голодівки і після неї представники вищих органів приїжджають до табору і намагаються в'яснити хід справ на місці, а тому що безчинств, творених адміністрацією в таборі, завжди багато, то на деякі з них звертають увагу і стараються їх хоча б частково усунути... Тому, хоч голодівка — тяжка і ризикована для її учасників форма боротьби, поки що інших ефективних способів у політв'язнів зовсім мало»¹⁹⁷. Мирослав Маринович стверджує що голодування дисидентів у слідчих ізоляторах, виправно-трудовах колоніях та тюрмах в 1970-х рр. набуло регулярного характеру: «У табірному календарі існували фіксовані дати, в які ми найчастіше тримали одноденні голодівки: 12 січня — День українського політв'язня...; 23 серпня — річниця пакту Молотова-Ріббентропа (в цей день зазвичай протестували наші прибалтійські колеги, а ми їх підтримували); 5 вересня — день прийняття Декрету про червоний терор...; 30 жовтня — загальногулагівський День політв'язня; 10 грудня — День прав людини... Ясна річ не забували ми й про такі «червоні дні загальносоюзного календаря, як 1 травня чи 7 листопада: салютували їм страйками, голодівками чи просто масовими протестами»¹⁹⁸.

Голодування як протестна акція мало індивідуальний або колективний характер, а за тривалістю могла бути як короткочасною так і довготривалою. Так голодний протест проти знущань табірної адміністрації ВС 389/35 над Є. Пронюком, в якому брали участь українські дисиденти З. Антонюк, С. Глузман, М. Горбаль, І. Кандиба, І. Калинець, В. Марченко, І. Світличний та політв'язні з інших республік СРСР, тривав більше місяця.

У книзі тюремно-табірних спогадів «Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента» С. Глузман змалював власні неприємні психологічні та фізичні відчуття від випробування організму голодом: «Пам'ятаю перше

¹⁹⁶ Горбаль М. *Презентація життя (версія роману)*. Київ, 2006. С. 226–227.

¹⁹⁷ Інтерв'ю політв'язнів Пермського табору ВС 389/35. *Дисиденти. Антологія текстів*. Київ, 2018. С. 332–333.

¹⁹⁸ Маринович М. *Всесвіт за колючим...* С. 254–255.

своє голодування. Неформальні лідери зони Володя Буковський, Іван Світличний та Льова Ягма вирішили — в тій конкретній ситуації слід протестувати саме так. Здається, це було пов'язано з позбавленням права на побачення Євгена Пронюка. Десятки ув'язнених з цим рішенням погодились. Я був шокований, мені здавалося, що оточення змушує мене переступити межу, за якою — прірва. Мені було дуже страшно, я не був готовий до такого кроку. Пам'ятаю, як ганебно намагався умовити Володю змінити рішення, обрати іншу форму протесту... Зона оголосила голодування. До вечора у мене до дзвону у вухах боліла голова, шалено хотілося їсти. Але я витримав. Я знав: це можливо. Це можна витримати... Двічі я голодував по чотири місяці... Я не знав іншого способу зберегти людську гідність. Тоді ми голодували вчотирьох, Іван Світличний, Володимир Балахонов, Зиновій Антонюк і я. Ми лежали на одних дерев'яних нарах, про щось говорили. На десятий день табірний лікар почав примусове годування. Відмовляєшся — руки в наручниках за спиною, металевий розширювач розтискає зуби, наглядачі міцно тримають твою закинуту голову, гумовий зонд вставляють в стравохід ... і ти починаєш оживати»¹⁹⁹.

Важливе місце у русі опору в таборах займала виснажлива щоденна безкомпромісна боротьба за статус політичного в'язня. Одним з ініціаторів руху за статус політв'язня був український журналіст В. Чорновіл. Ним був укладений у 1976 р. проект статуту політв'язня, який передбачав відміну примусової праці та скасування обмежень у листуванні, відмову від табірної одягу, носіння табірної бірки, відвідування політз'янь²⁰⁰. У лютому 1977 р. В. Чорновіл, спільно з російськими дисидентами В. Осіповим та С. Солдатовим, став призвідником акції переходу на статус політв'язня в мордовському таборі ЖХ–385/19. Того ж року ув'язнені священник Василь Романюк та педагог Олекса Тихий розробили «кодекс політв'язня», який містив етичні норми поведінки «в'язнів сумління» за колючим дротом: постійно працювати для підвищення свого інтелектуального рівня; дотримуватися загальнолюдських норма моралі; солідарність і рівноправність політв'язнів між собою; відмова співпраці з табірною адміністрацією; недопущення будь-яких виступів «проти інших політв'язнів з огляду на расу, національність, мову, переконання і віру»²⁰¹.

¹⁹⁹ Семен Глузман «Двічі я голодував, тому що хотів зберегти людську гідність». *Ракурс. Новинний громадсько-правовий веб-сайт*. URL: <https://racurs.ua/ua/722-dvajdu-ya-golodal-potomu-chto-ochen-hotel-jyt-ya-ne-znal-drugogo.html>

²⁰⁰ Хейфец М. Р. *Избранное: в 3 т.* Т. 3. Украинские силуэты; Военнопленный секретарь. Харьков, 2000. С. 75.

²⁰¹ Олексій Тихий і о. Василь Романюк. *Позиції українських політичних в'язнів. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали.* Том III. Сучасність. 1983. С. 326.

Ізольовані в таборах суворого та особливо суворого режиму, психіатричних лікарнях, тюрмах учасники руху Опору виробили ефективні способи пристосування та протидії деструктивному впливу радянсько-кримінально-виконавчої системи. За «колючим дротом» в'язням сумління вдалося зберегти стійкість духу, усталену на волі систему цінностей, власну національну ідентичність, створити середовище, орієнтоване на опір табірній адміністрації через самоосвіту, складання петицій, заяв, протестів, голодування, групових бойкотів тощо. Борючись за свої права та статус політв'язня українські дисиденти нерідко втрачали своє здоров'я, а інколи і життя.